ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ

Ուսումնամեթոդական ուղեցույց-ծրագիր

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
Պատմության ֆակուլտետ
Հնագիտության և ազգագրության ամբիոն

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Ուսումնամեթոդական ուղեցույց-ծրագիր

ՀԱՅՈՑ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ

Մասնագիտական դասընթացի

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի «հնագիտություն և ազգագրություն» մասնագիտության բակալավրի և մագիստրոսի կրթական ծրագրերի ուսանողների համար

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2022

ՀՏԴ 39(=19):93/94
ԳՄԴ 63.5(5Հ)+63.3
Ն 251

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը:

Խմբագիր՝
Հարությունյան Հ. Թ., պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ

Նահապետյան Ռ. Ա.
Ն 251 Հայոց գյուղական մշակույթի հիմնական համալիրները: Ուսումնամեթոդական ուղեցույց-ծրագիր: ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի «հնագիտություն և ազգագրություն» մասնագիտության բակալավրի և մագիստրոսի կրթական ծրագրերի ուսանողների համար/Ռ. Ա. Նահապետյան: -Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2022, 82 էջ:

Ուսումնամեթոդական ուղեցույց-ծրագիրն ընդգրկում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի «հնագիտություն և ազգագրություն» մասնագիտության 3-րդ կուրսում կարդացվող հայոց գյուղական մշակույթի հիմնական համալիրներին նվիրված դասընթացը, որի շրջանակում Հայաստանը ներկայացվում է ոչ միայն մարդագոյացման, այլև հնագույն քաղաքակրթության՝ երկրագործական, անասնապահական, տնայնագործական, յուրացնող և օժանդակ մշակույթների, ժողովրդական ավանդական փոխադրության և կապի միջոցների առաջացման հնագույն օրրան: Ուղեցույցը բաղկացած է մեթոդական դիտարկումներից, դասընթացի կրթական արդյունքներից, բովանդակությունից: Վերջում տրված է գրականության ցանկ, որը ներառում է սկզբնաղբյուրներ, գիտական աշխատություններ և ուսումնամեթոդական ձեռնարկներ:

ՀՏԴ 39(=19):93/94
ԳՄԴ 63.5(5Հ)+63.3

ISBN 978-5-8084-2578-1

© ԵՊՀ հրատ., 2022
© Նահապետյան Ռ. Ա. 2022

ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Դասընթացի նպատակները: «Հայոց գյուղական մշակույթի հիմնական համալիրները» դասընթացի նպատակն է ուսանողներին փոխանցել կայուն գիտելիքներ ու հմտություններ. 1. Տալ գիտելիքներ հայոց ավանդական և ժամանակակից գյուղական արտադրական մշակույթի, յուրացնող և օժանդակ տնտեսաձևերի, ժողովրդական փոխադրության հարմարանքների և կապի միջոցների մասին: 2. Սերմանել համեմատական վերլուծության հմտություններ՝ գյուղական մշակույթների առանձին ոլորտների ծագման, զարգացման ընթացքի, տեղական ինքնատիպ և առանձնահատուկ գծերի, դրանց համաշխարհային նշանակության նվաճումների վերաբերյալ: 3. Բացահայտել և հինավուրց աղբյուրների՝ հնաբուսաբանության, հնակենդանաբանության, հնագիտական, պատկերագիր-ժայռապատկերային, հնագույն գրավոր՝ սեպագիր, հին հունական և հռոմեական անտիկ և միջնադարյան հայ սկզբնաղբյուրների, դաշտային ազգագրական նյութերի և ուսումնասիրությունների հիման վրա ներկայացնել Հայկական լեռնաշխարհը՝ այդ մշակութային համալիրների առաջացման հնագույն հայրենիքներից մեկը, հայ ժողովրդական դարավոր հմտությունները, կուտակված վիթխարի փորձը, հավատալիքների համակարգը:

ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԵՐՋՆԱՐԴՅՈՒՆՔԸ

ա. Մասնագիտական գիտելիք և իմացություն

Դասընթացը հաջողությամբ յուրացրած ուսանողը՝

1. կճանաչի Հայկական լեռնաշխարհը և պատմական Հայաստանը՝ որպես քաղաքակրթության հնագույն օջախ և ուրույն պատմամշակութային տարածաշրջան՝ պատմաազգագրական շրջանացման, ինչպես նաև տնտեսամշակութային տիպաբանության տեսանկյունից:

2. Կծանոթանա գյուղական մշակութային համալիրների հիմնախնդիրների ուսումնասիրության պատմությանը, կտեղեկանա դրանց վերաբերյալ արված հետազոտությունների արդյունքների և դեռևս առկախ խնդիրների մասին:

3. Կունենա հստակ պատկերացումներ գյուղական մշակույթի հիմնարար համալիրների ծագման, զարգացման ընթացքի, փոխշփումների, պատմաազգագրական տարբեր շրջաններում կրած ազդեցությունների, տեղական ընդհանուր և յուրահատուկ գծերի, ժողովրդական դարավոր փորձի ու հմտությունների մասին:

4. Կկարողանա ինքնուրույն վերլուծել ազգագրական նյութն ու այն դիտարկել Հայաստանի հարևան էթնիկ հանրությունների հետ համեմատությունների մեջ:

5. Հնարավորություն կունենա լիովին ըմբռնելու դրանց ուսումնասիրության նպատակով մշակված մեթոդներն ու մեթոդաբանությունը:

բ. Գործնական մասնագիտական կարողություններ

1. Որպես պատմաբան-ազգագրագետ գիտակրթական և հետազոտական աշխատանքում կկիրառի իր ձեռք բերած հարուստ աղբյուրագիտական (հնագիտական գտածոներ, ժայռապատկերներ, սեպագիր աղբյուրներ, օտար և հայ մա-

տենագիրների տեղեկություններ, ուղեգրություններ, ազգագրական դիտարկումներ և այլն) ժառանգությունը:

2. Արտադրական մշակույթի ավանդական շատ տարրերի պահպանումն ու կիրառությունը ժամանակակից տնտեսամշակութային կյանքում, մասնավորապես երկրագործաանասնապահական-տնայնագործական ավանդների կիրառությունը մեր օրերում կծառայի ժողովրդական տնտեսությանը:

3. Ժողովրդական կենցաղի ու մշակույթի հարուստ ժառանգության վերաբերյալ ձեռք բերած գիտելիքների փոխանցումը նոր սերնդի ժամանակակից աշխարհըմբռնումների, էթնոմշակութային դիմագծի ձևավորման ու կայունացման համար կունենա բացառիկ կարևոր նշանակություն:

4. «Հայոց գյուղական մշակույթի հիմնական համալիրները» մասնագիտական դասընթացի տեսական, մեթոդաբանական հիմնախնդիրների, հայոց էթնոմշակութային ժառանգության, վերջինիս առանձին ոլորտների վերաբերյալ լավ իմացության շնորհիվ ապագա պատմաբան-ազգագրագետը, մանկավարժը կկարողանա կրթական համակարգում հավուր պատշաճի ներկայացնել հայոց մշակույթն ու վերջինիս առանձին համալիրները, ինչն էական է պատանու աշխարհայացքի ձևավորման, աշխարհընկալման և բազմաթիվ այլ առումներով:

ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐՆ ՈՒ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

1. Դասախոսություն և քննարկում: Որպես կանոն՝ դասախոսությունները կարդացվում են սլայդներով (power point

presentation), ինչը մատուցվող նյութը վիրտուալ հնարավորությամբ առավել հեշտ ընկալելի է դարձնում: Ժամանակի ճիշտ օգտագործման տեսանկյունից ելնելով՝ մշակութային տարբեր երևույթների վերաբերյալ տեսանյութերի դիտումը հանձնարարվում է կատարել տանը, ոչ թե լսարանում:

2. Դասախոսության ունկնդրում, քննարկումներին մասնակցություն: Նախապես տեղեկացվում են քննարկման թեմաները: Կախված թեմայի բնույթից՝ քննարկման ժամանակ հիմնախնդրի վերաբերյալ ուսանողը կարող է արտահայտել անհատական կարծիք կամ հետազոտական փոքրիկ խմբի եզրահանգումը: Վերջին հանգամանքը կոչված է ուսանողի մեջ զարգացնելու խմբային աշխատանք կատարելու հմտություն:

3. Հանձնարարված գրականության մշակում: Դասընթացի յուրահատկությունից ելնելով՝ խորհուրդ է տրվում օգտվել նաև համացանցից, թանգարանային ցուցանմուշների դիտումից:

ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ ԵՎ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Գնահատման հիմքում դասընթացի նպատակներն ու կրթական վերջնարդյունքներն են: Դասընթացի գնահատումն իրականացվում է երկու ընթացիկ և մեկ եզրափակիչ քննություններով:

1. 1-ին ընթացիկ քննություն. անցկացվում է ուսանողի բանավոր ներկայացման գնահատման հիման վրա, 5 միավոր առավելագույն արժեքով:
2. 2-րդ ընթացիկ քննություն. անցկացվում է ուսանողի գրավոր աշխատանքի՝ ռեֆերատի գնահատման հիման վրա, 5 միավոր առավելագույն արժեքով:

3. Եզրափակիչ քննություն. անցկացվում է բանավոր՝ 10 միավոր առավելագույն արժեքով, նպատակ ունի ստուգելու դասընթացից ուսանողի ստացած գիտելիքները: Հարցատոմսը պարունակում է 2 հարց, յուրաքանչյուրը՝ համապատասխանաբար 5 միավոր: Միավորների քայլը 0,5 է: Բակալավր ուսանողի հանրագումարային գնահատման առավելագույն արժեքը 20 միավոր է (ընթացիկ քննություններ՝ 10 միավոր, եզրափակիչ քննություն՝ 10 միավոր):

Քանի որ դասընթացը նաև կոչված է զարգացնելու վերլուծական և համադրական հմտություններ, ուստի ընթացիկ առաջին քննության ժամանակ ուսանողը պետք է ոչ թե ուղղակի վերաշարադրի նյութը, այլ արտահայտի վերլուծության եղանակով: Ընթացիկ առաջին քննության ընդհանուր թեմատիկան ուսանողին տրվում է նախապես, հարցաշարի միջոցով, սակայն քննության ժամանակ բուն հարցադրումները տրվում են տեղում, որպեսզի դասախոսությունների և գրականության հիման վրա ուսանողը վերլուծական պատասխան ներկայացնի:

Ռեֆերատի թեմաները տրվում են կիսամյակի սկզբում: Ելնելով ուսանողների ցանկությունից՝ ընթացիկ երկրորդ քննության օրը յուրաքանչյուրը կարող է բանավոր համառոտ ներկայացնել ռեֆերատը, որը նաև մյուս ուսանողների գիտելիքների աճին կծառայի: Ռեֆերատի գնահատման դեպքում ևս կարևորվում են ուսանողի վերլուծական, տրամաբանական կարողությունները:

ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածություն:

Հայոց գյուղական մշակույթի ուսումնասիրության հիմնախնդիրները հայ ազգագրական գիտության մեջ:

Ուսումնասիրության դիտանկյունները:

Ներկայացվող դասընթացը նվիրված է հայոց գյուղական մշակույթի ավանդական և ժամանակակից համալիրներին՝ երկրագործական, անասնապահական, տնայնագործական, յուրացնող և օժանդակ տնտեսաձևերին, ժողովրդական ավանդական փոխադրության և կապի միջոցներին, դրանց վաղնջականության, զարգացման ինքնատիպ՝ պատմաաշխարհագրական պայմանների, տնտեսամշակութային զարգացման մակարդակի, ազգային ավանդույթների, մասնավորաբար պատմաքաղաքական իրողությունների, հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած շփումների, ներգաղթերի, հարկադրական արտագաղթերի ու այլ գործոններով պայմանավորված առանձնահատկություններին:

Ուսանողին ներկայացվում է գյուղական մշակույթների աղբյուրագիտական հենքը՝ հնաբուսաբանական, հնակենդանաբանական, հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված նեոլիթյան (Ք.ա. IX-VI հազ.), էնեոլիթյան (Ք.ա. V-IV հազ. I կես), վաղ բրոնզի (Ք.ա. 3500-2400/2300), միջին բրոնզի (Ք.ա. 2400/2300-1500), ուշ բրոնզի (Ք.ա. 1500-1200), վաղ երկաթի (Ք.ա. 1200-820), լայն տարածում ստացած երկաթի (Ք.ա. 820-VI դար) հարուստ գտածոների, Ք.ա. IX-I հազ. Ժայռապատկերների, Ք.ա. III-I հազ. սեպագիր (շումերա-աքքադական, ասորեստանյան, խեթական, ուրարտական, հին պարսկա-

կան) գրավոր սկզբնաղբյուրների, անտիկ՝ հունական և հռոմեական ու վաղ, միջին և ուշ միջնադարյան հայ մատենագրության, նաև օտար (արաբ, եվրոպացի, ռուս) և հայ ուղեգրող ճանապարհորդների բազմահարուստ տեղեկություններին, ցարական Ռուսաստանի՝ Անդրկովկասին և Հայաստանին վերաբերող տեղեկատվական ժողովածուների, դաշտային ազգագրական հետազոտությունների, մասնագիտական գրականության տվյալները, դրանց կարևորությունը, արդիական, տնտեսամշակութային և գիտաճանաչողական նշանակությունը:

ԹԵՄԱ 1. ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ: ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1.1. Հայկական լեռնաշխարհը որպես երկրագործական մշակույթի հնագույն կենտրոն:

Հնաբուսաբանության, հնագիտական տվյալների ու գրավոր աղբյուրների՝ սեպագիր արձանագրությունների, անտիկ գրականության, միջնադարյան հայ պատմագրության, օտար ճանապարհորդների ուղեգրությունների, բանահյուսական ու գեղարվեստական գրականության և ազգագրական մասնագիտական գրականության համաձայն՝ Հայկական լեռնաշխարհը հացահատիկային կուլտուրաների, բանջարաբուծության և բոստանային կուլտուրաների մշակության, այգեգործության, խաղողագործության, գինեգործության հնագույն կենտրոններից է:

Երկրագործության ուսումնասիրության հիմնահարցը հայ ազգագրության մեջ (Վ. Բդոյան, Ս. Երեմյան, Է. Բայբուրդյան, Է. Խանզադյան, Հ. Մալխասյան, Ս. Հոբոսյան և ուրիշներ): Դաշտամշակության ամենակարևոր ճյուղերը:

1.2. Բուսահավաքչությունը և դրա դերը երկրագործության առաջացման գործում:

Բուսահավաքչությունը որպես երկրագործության նախօրյակ: Հավաքչության մնացուկների՝ մինչև մեր օրերը հարատևման սոցիալ-տնտեսական, պատմաքաղաքական, բնաէկոլոգիական և աշխարհագրական դրդապատճառները: Կինը՝ երկրագործության հայտնագործող:

Բրիչային երկրագործություն: Բրիչային երկրագործությունը որպես արորային երկրագործության նախատիպ: Բրիչային կամ մարկեղային երկրագործություն, դրանց արտադրամիջոցներն ու աշխատաեղանակները: Փայտե և մետաղե բրիչներ, դանակներ և այլն, դրանց զարգացման էվոլյուցիան: Բրիչածայրերի քարե, ապա մետաղե օրինակները բրոնզի դարում: Զենք-բրիչ և բրիչ-զենք դերերը: Փայտե գավազանաձև գործիքները որպես հետագա բոլոր բրիչների նախատեսակներ: Հողուրագի, եղանի և բահի առաջացումը: Բրիչների տեսակները: Ձեռքի և կրծքի ճնշմամբ, ոտքի ճնշմամբ և ձեռնահարվածով գործող բրիչներ:

Տղամարդու մասնակցությունը և երկրագործության դերի բարձրացումը: Հարվածային գործիքները՝ մուրճը, կացինը, քլունգը, փայտատը և հողուրագը, որպես հեղաշրջում երկրագործության մեջ: Միակողմանի և երկկողմանի բրոնզե ու երկաթե բրիչների գործածության արդյունքները: Բահի և եղանաձև գործիքների (լեխտր) դերերը: Այգեգործական բրիչներ և հատոցներ. այգեգործական կտրիչներ (ճյուղերը և որթերը հատելու համար): Կացնի դեր կատարող դանակաձև-մանգաղաձև, երկարաշեղբ գործիքներ և այլն: Նյութերի վերամշակման և ամբարման նախնական պարագաներ (տաշտակներ, աղորիքներ, թակեր, մորթուց պատրաստված փռոցներ և այլն): Կինը բրիչային երկրագործության հիմնական աշխատավոր:

Նախնական մշակաբույսեր. հացաբույսեր, բանջարեղեն և բոստանային կուլտուրաներ:

1.3. Արորագութանային երկրագործություն:

Արորի և գութանի առաջացումը, կառուցվածքը, տեխնիկա-տեխնոլոգիական առումները: Երկրագործական ավանդական վարող տեխնիկան ըստ պատմաազգագրական շրջանների, տիպաբանությունը:

Արորագութանային երկրագործության ծագումը, պատմական զարգացման առանձնահատկությունները, բնորոշ գծերը, հիմնական ձևերը, համակարգերը հայոց մեջ: Վարող գործիքի առաջացման, պատմատնտեսական և աշխարհագրական՝ բնաէկոլոգիական գործոնները: Արորը որպես բրիչների համակցության արդյունք: Բրիչային հողագործությունից արորայինի անցման տնտեսական շարժառիթները, նստակեցությունը որպես կարևոր պայմաններից մեկը: Նստակեցության և անասնապահության դերը: Մարդու և անասունների ուժով գործող արորն ըստ բանահյուսական տվյալների՝ «Սասնա ծռեր» էպոսի և երկրագործական պաշտամունքի:

Վարուցանքի ավանդական համակարգը հայոց մեջ: Արորի և գութանի առաջացման ժամանակը, դրանց կառուցվածքը, գործառույթները, տարածքային խմբերը, դրանց տարբերակման տնտեսամշակութային, աշխարհագրական, բնաէկոլոգիական, պատմաքաղաքական, ազգային ավանդութային գործոնները: Արորագութանային համակարգի հարատևումը մինչև XX դարի կեսերը:

Արորի տեսակները.

ա. Փոքր արոր, նրա տեղական անվանումը, նրա տարրերի անունները, նկարագիրը:

բ. Մեծ արորի տեղական անվանումը, դերը և տարբերությունը նախորդից:

գ. Ծարքացան արոր (տրի խարոր) և դրանով կատարվող ցանքի անվանումը: Սրան հարակից այլ գործիքները՝ տափան, փոցխ, կեղնակալված արտի փխրեցնող միջոցներ և այլն:

դ. «Անճար» կամ «բէչարա» կոչված գութան, սրա կառուցվածքային տարրերը, խոփի ձևը, ձևիչ ունենալը կամ չունենալը, անիվներով կամ անանիվ լինելը և պատճառները:

ե. Մեծ գութան, տեղական անվանումը և կառուցվածքը: Գութանի դերը երկրագործության մեջ և առավելությունները նախորդների համեմատ: Արորներին և գութաններին լծվող լծկանների թիվը: Գութանի լծերի անվանումները: Վարող անձնակազմը և նրանց կոչումներն ըստ աշխատանքի:

1.4. Վարուցանքի ավանդական համակարգը հայոց մեջ, դրա մերօրյա դրսևորումները:

Գութանավարի ընկերություն կազմակերպելը հերկի շրջանում: Ընկերության կոչումը: Ընկերության անդամների իրավունքներն ու պարտականությունները: Գութանի մաճկալի ընտրությունը: Գութանատերը որպես մշտական մաճկալ, փոփոխության դրդապատճառները: Գութանավարի աշխատանքային ողջ ընթացքի նկարագիրը:

Արորներով կամ գութաններով հերկելու կամ վարելու ձևերը (արտի երկարությամբ, լայնությամբ կամ անկյունից ակոս բացելը և այլն): Կրկնավարը խաչաձև, շեղակի և այլ ձևերով կատարելը: Հերկի տեղական կոչումը: Հերկի կոշտերը փշրելու պարագաները՝ թակերը, բահերը: Լծկանների տեսակները՝ եզներ, գոմեշներ, ձիեր, էշեր, կովեր, դրանցից ամենաբնորոշը:

Ցանքի նախապատրաստումը գարնանացանից և աշնանացանից առաջ. սերմի զտումը, գործիքների նորոգումը, «լծկանները խամից հանելը», դրանց ուղեկցող սովորությունները, նախապաշարումներն ու սնահավատությունները:

Մաճկալի և սերմնացանի ընտրությունը (ամուրի թե ամուսնացած), նրա վարքագիծն ընտանիքում և արտում: Նրան ժուժկալության մղող պատճառները: Ցանքի ընթացքում սերմնացան-մաճկալը զգեստափոխվում էր, հանում էր շորերը և տրեխները, թե՞ չէր հանվում այնքան ժամանակ, մինչև որ մարմնի վրա և տրեխների մեջ հատիկները ծլեին: Մանրամասն նկարագիր: Ցանքի ամբողջ ընթացքի նկարագիրը. վարելը, ցանելը, փոցխելը, կոշտերը փշրելը, հարթեցնելը, բաց մնացած տեղերը բահով փորելը, քարհավաքը, քաղհանը, ջրելու ձևերն ու կարգը, ջրաբաշխի ընտրությունը, նրա վարձատրությունը: Վնասատուների դեմ պայքարի ձևերը (մկների, թռչունների, կենդանիների, մորեխի, թրթուրների դեմ), իրական և սնահավատ գործողությունները: Պարարտացում. նյութը, կարգը, ժամանակը, տեղափոխումը:

Շարքացան և շաղացան համակարգեր, արդյունավետությունը: Շաղացանն իբրև ընդհանրացած ձև: Շաղացանը և ոռոգվող տարածությունները: Շարացանի և շաղացանի ժամանակագրական կարգի հարցի շուրջ: Շարացանը որպես անջրդի հողերի վրա կիրառվող եղանակ: Շարացան հողագործության համակարգը Վանա լճի ավազանում և դրա պատմական կապը ուրարտական երկրագործության հետ: Շարացանի վարող գործիքները, հարթիչները, հնձող գործիքներն ու հնձելու ձևերը: Շարացան համակարգի հարատևումը Վանա լճի ավազանում մինչև 1915 թ.:

Հարթիչների տեսակները. փոցխեր, փայտե և ցախե տափաններ, փայտե և ցախե տափանների համակցումը:

Կառափներ, դրանց դերերը. կառափների դերը ոռոգվող հողագործության մեջ: Լծերը և լծասարքերը: Վարելու և հարթելու եղանակները:

Ցանքերի խնամքը. խնամքի գործնական ձևերը և մոգական միջոցառումները: Ոռոգում, պարարտացում (գոմաղբ, ծերտ, մոխիր, փտած հարդ, հին ավերակների խամ հող և այլն), ոչխարի հոտի մակաղեցումը հերկի վրա, քարհավաք, քաղհան, վնասատուների դեմ մղվող պայքարի ձևերը և այլն:

Դաշտամշակության համակարգերը. եռադաշտ, բազմադաշտ, սերմնափոխություն (ցանքաշրջանառություն):

1.5. Բերքահավաքի և կալսող գործիքների ավանդական տեսակները, տիպաբանությունը և աշխատաեղանակները:

Հնձի գործիքներ. պահունակավոր, բրոնզե և երկաթե մանգաղներ, ազգային գերանդիներ: Երկաթե մանգաղները որպես հացհնձի գործիքներ և մատնոցների ձևերը: Եվրոպական գերանդու մուտքը Հայաստան՝ Ռուսաստանի միջոցով: Հայ դարբինների պատրաստած ազգային գերանդիներ, նրանց ձևերն ու չափերը, կոթը և ձնը: Զնդանը, մուրճը և սրիչ քարերը, սրելու ձևերը: Գերանդու այս տեսակի վերացման ժամանակը և պատճառները: Եվրոպական գերանդու մուտքը և ժամանակը:

Հնձի օժանդակ գործիքները. փայտե եղան, դարբնի շինած երկաթե եղան: Գործարանային եղաններ, փոցխեր: Խոտկեռ կտուցաձև և այլն: Մանգաղով հնձողի լրացուցիչ հագուստամասեր՝ մորթուց և կտավից գոգնոց, մորթե ծնկակալներ, ռնապաններ, թևնոց, տրեխներ կամ գործվածքե ոտնամաններ, ձեռքով հացի և խոտի հունձ կատարելը և պատճառները:

Հնձած շերտի անունը, այն հավաքելու ձևերն ու անվանումնե-րը (խուրձ, բարդ, դեզ և այլն): Դիզելու կարգը և դեզի ձևը:

Բերքահավաքի ժամանակ կազմակերպվող ընկերակցու-թյունները, ձևերը, անվանումը: Փոխադարձ օգնություն: Վար-ձով աշխատողների հավաքման, վարձատրման կարգը (դրա-մով, բնամթերքով, չափը): Կերակրվելու և հանգստանալու ռե-ժիմը: Ուտեստի տեսականին: Փոխադրամիջոցներ (անիվա-վոր և անանիվ), զրաստներ, շալակով փոխադրելու պատճառ-ները և այլն:

Կալսում. կալսոցի անվանումը (կալոց և այլն): Կալատեղը և նրա նախապատրաստման ձևերը (հարթեցնելը, ցեխով պատրաստելը և պնդացնելը): Կալը ընդարձակ կտորների վրա, պատճառները: Կալին կից մարագը (գետնափոր կամ գետներեսին լինելը), կալը մարագին կից պատրաստելու պատճառները:

Կալսող գործիքներ. թակեր, որոնցով խուրձը կամ կալի մնացորդներն էին թակում, մանրացնում: **Կոռի**՝ անասունների այն խումբը, որոնք ոտքերով տրորելու եղանակով, կալի երեսին շրջելով կատարում էին կալսում (հացահատիկ, կտավատ): Եզների խմբի՝ տրորման եղանակով կալսելու հնավանդ այս ձևի պահպանվածությունը Սասունում, պատճառները:

Կամը և դրա ձևերը. մեկ կամ երկու տախտակից լինելը: Կամի հակառակ երեսին սուր շեղբերով վանակատ կոչված քարի ամրացումը: Կամի վարպետները: Կամի լծասարքը: Գլանաձև քարե կալսիչներ: Կալսելու ձևերը:

Կամնասայլ-ճառճառ (պտտվող անիվների վրա ուրագաձև գործիքներ ունեցող սահնակաձև կալսող գործիք): Ճարճառ-կամնասայլի սակավ տարածվածությունը: Կամ և կամնասայլ չունեցող շրջանները: Լծկանը (եզ, ձի, գոմեշ, էշ, կով), լծասար-

քը՝ տեղական անվանումները: Կալը խառնելու և շրջելու կարգը, կալի ավարտը և թեղելու եղանակը: Էրնելու՝ քամուն տալու ձևը:

Հալ՝ տախտակե փոքր գործիք, որով կալատերը հավաքում էր ավարտած կալը:

Կառափ-կալքաշ՝ տախտակե մեծ գործիք, որով լծկանի օգնությամբ հավաքում էին ավարտված կալը:

Օժանդակ պարագաներ. հոսելիներ, եղաններ, թիեր, ցախավելներ, մաղեր, քթոցներ, պարկեր և այլն, դրանց տեղական անվանումները: Մեխանիկական և դիզելային կալսիչների մուտքը, քամահար մեքենաներ, կոմբայններ և այլն:

Նյութերի վերամշակման գործիքներ. սանդեր, աղորիքներ, տեփուրներ, մաղերի, պարկերի տեսակներ, ամբար-փեթակներ, հորեր և պահեստավորման այլ միջոցներ, դրանց գոյատևման ժամանակները: Հարդի տեղափոխումը մարագ: Ընկերությունների կազմակերպման բնույթը, սկզբունքները, փոխօգնության ձևերը և միջոցառումները: Բերքահավաքի ու կալսոցի հետ կապված հավատալիքային դրսևորումները:

1.6. Այգեգործությունը, խաղողագործությունը, գինեգործությունը Հայաստանում (ավանդույթ և արդիականություն):

Այգեգործությունը և պտղաբուծությունը Հայաստանում, դրանց տարածվածությունը: Հայկական լեռնաշխարհը - այգեգործության, խաղողամշակության, պտղաբուծության հնագույն հայրենիք: Խաղողի և պտղի տեսակները, անվանումները: Այգեգործության և պտղաբուծության տեխնիկան: Այգին փորելու և թմբեր պատրաստելու եղանակները: Տնկերը, դասավորությունը (շարքավոր կամ անկանոն): Ջրելու համակարգը, ժամանակը: Այգեգործության, պտղաբուծության աշ-

խատավորները, մասնակցությունը. տղամարդիկ, կանայք, անչափահասները: Այգիների պաշտպանությունը ձմեռվա ցրտից, վնասատուներից, գողերից: Ցանկապատների ձևերը: Ակնահարությունից պաշտպանելու հնարները:

Այգեկութ և պտուղների քաղը, գործածվող գործիքներն ու ամանները: Ընկերությունների կազմակերպումը, պայմանները: Բուժման եղանակները: Ոռոգման համակարգերը: Խաղողի մշակության և գինեգործության կենտրոնները, ավանդական եղանակներն ու միջոցները: Գործածված և գործածվող տեխնիկան: Բերքի անկորուստ ստացման համար կիրառվող իրական և սնահավատ գործողությունները, արարողակարգերը:

Բերքահավաքի ձևերը և գործածվող պարագաները: Փոխադարձ օգնության համակարգերը, տոներն ու հանդեսները: Հին աշխարհում գինու հնձանների հայտնագործությունը պատմական Հայաստանում: Գինեգործություն, տեխնիկան: Ճմլելու եղանակները, սարքերը, մեքենաները: Պահածոյացման, ալկոհոլային և ոչ ալկոհոլային խմիչքների պատրաստման, բուսական յուղի ստացման եղանակներն ու միջոցները անցյալում ու ներկայում: Օղի թորելու սարքը և թորելու եղանակները, ժողովրդական հմտություններն ու թորելու հետ կապված սովորույթները: Մաճառը, գինին և օղին պահպանելու պարագաները և եղանակները:

Բանջարաբուծություն և բոստանային կուլտուրաների մշակություն: Մշակովի բույսերի տեսակները (համեմ, կոտեմ և այլն), դրանց մշակման եղանակները, շուկա հանելու հանգամանքները, մշակողները:

Բոստանային կուլտուրաներ: Գլխավոր բույսերը (կարտոֆիլ, կաղամբ, ձմերուկ, սեխ, դդում, սմբուկ, լոլիկ, սոխ, բազուկ, գազար, կանաչի, սխտոր, ոսպ), տեղականը և ներմուծվա-

ծը: Նշել, թե սրանցից որոնք էին ավելի ուշ ժամանակներում բերվել Հայաստան և որտեղից, որոնք էին նորամուծությունները: Բանջարաբուծության և բոստանամշակության տեխնիկան, գործիքները, սերմնափոխության համակարգը, ոռոգման համակարգը: Այդ բույսերի դերը տնտեսության մեջ, դրանք շուկա հանելը, վաճառելն ու փոխանակելը հնում և ներկայում:

Պտղաբուծություն: Տարածվածությունը: Պտղատու ծառերի և խաղողի այգիների հիմնում առանձին-առանձին կամ միասին: Այգի-պարտեզի հողը մշակելու եղանակները, ոռոգման համակարգը: Ծառերի խնամքը վաղ գարնանը, ամռանը, ձմեռնամուտին: Վերամշակումը, չրեր պատրաստելը կամ խմիչքներ ստանալը: Միրգը թարմ պահելու ձևերը՝ կախելով, հողի մեջ թաղելով, թթու դնելով: Օշարակներ: Խաղողի, պտուղների և դրանցից պատրաստված խմիչքների վաճառքի ձևերը: Բանջարաբուծության և բոստանամշակության տեխնիկան, գործիքները, դրանց ծագումը: Փոփոխությունները ներկայումս:

Այգեգործության և բանջարաբուծության գործիքներ:

1. Միակողմանի և երկկողմանի հարվածային գործիքներ՝ քլունգներ և հողուրագներ, դրանց ձևերը: Երկկողմանի հողուրագներ:

2. Փորող բահեր, հաստ մատներով եղաններ, դրանց անվանումները, դանակաձև և կեռածայր հոտոցներ, մանգաղաձև հոտոցներ, կեռածայր և երկարակոթ հոտոցներ, կեռածայր դանակներ, սղոցներ, ճյուղերը ճկող գործիքներ, դրանց պատրաստման եղանակը և վայրը: Այգեգործության և բանջարաբուծության բնագավառում տղամարդկանց ու կանանց աշխատանքի բնութագրումը:

1.7. Արորագութանային երկրագործության ավանդական համագործակցության ձևերը հայոց մեջ:

Երկրագործության մեջ աշխատանքի կազմակերպման հնավանդ կոոպերացիաները (հարակաշ, զուբարա), համագործակցության և փոխգործակցության ձևերը, դրանց մնացուկները ներկայումս՝ վարի, հնձի, կալսման, նյութերի վերամշակման և այլ աշխատանքներում: Գութանով, եզներով, սերմով, աշխատող ձեռքերով միավորվող ընտանիքների փոխհարաբերությունները, իրավունքներն ու պարտականությունները: Համագործակցության դրսևորումները:

1.8. Ձիթհանության մշակույթը Հայաստանում:

Ուսումնասիրության արդյունքներն ու գրականությունը: Ձիթատու բույսերի տեսակներն ու մշակման եղանակները: Ձեթի ստացման ժողովրդական եղանակները: Ձիթատու բույսերի և ձեթի օգտագործման ժողովրդական եղանակները: Ձեթի և ձիթագործության դերը բժշկության բնագավառում և ժողովրդական տնտեսության այլ ոլորտներում:

1.9. Երկրագործական պաշտամունքի տարեշրջանը:

Երկրագործական պաշտամունքի հետքերը հայոց մեջ: Հողի պաշտամունք: Բնության մեռնող և հարություն առնող աստվածություններ: Գործիքների պաշտամունքի հետքեր. սրանց կապը աստեղային կրոնի հետ: Լծու անասունների հետ կապված պաշտամունքը և պաշտպանելու հմայական հնարները: Ջրի պաշտամունք. ջրային տարերքի աստվածություններ: Վիշապաքարերը որպես Արա գեղեցիկի արձաններ (ըստ Գր. Ղափանցյանի): Վիշապներն ըստ Ն. Մառի, Բ. Պիոտրովսկու, Մ. Աբեղյանի ու Աս. Մնացականյանի:

Ծեսեր և ծիսական արարողություններ (համայնական և ներզբաղմունքային). ա) գյուղատնտեսությանը սպառնացող աղետները՝ երաշտ, մորեխ և այլն, բ) բնական արտասովոր երևույթներ և բնական աղետներ (արևի կամ լուսնի խավարումներ, ջրհեղեղ, երկրաշարժ և այլն), գ) եղանակի անոմալիաներ (երկարատև անձրևներ, սառնամանիքներ և այլն): Ծեսեր և արարողություններ՝ երկրագործական ամեն ցիկլի սկզբի և ավարտի հետ կապված, դ) աշխատանքային օրվա սկզբի հաջողությունը նշանավորող արարողություն, աղոթք, յուրաքանչյուր նոր գործ սկսելուց առաջ հաջողություն ապահովող ծիսական արարողություն, զ) զբաղմունքի հովանավոր սրբի կամ ոգիների պատվին մատուցվող ծիսակատարություններ:

Երկրագործությունը հովանավորող ոգիները, նրանց ուղղված աղոթքներն ու զոհաբերությունները: Արտերը կարկտից, մկներից, մորեխներից, թռչուններից և այլ վնասատուներից, չար աչքից պահպանելու ժողովրդական հնարները: Եղանակը կանխագուշակելու ժողովրդական հնարները:

Վարելու ընթացքի հետ կապված պաշտամունք:

Տարին բոլոր գործող կրոնական մտահայեցողությունների անընդմեջ շղթան՝ կապված ցանքի նախապատրաստման, կատարման, խնամքի, աղետների կանխման, բերքահավաքի, կալսման, նյութերի վերամշակման հաջողությունն ապահովելու հետ: Ձեռնարկվող միջոցառումները. իրական և սնապաշտական, տեսակները, ծիսակատարությունները: Երկրագործական բնույթ ունեցող տոները: Նոր տարի, Ս. Սարգիս, Բարեկենդան, Ծաղկազարդ, Համբարձում:

Գրականություն

Ա. Հիմնական

1. **Ալիշան Ղ.,** Հայ բուսակ կամ բուսաբանություն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1895, 697 էջ:

2. **Աղանյան Գ., Բազեյան Կ.,** Տնային տնտեսությունները Շիրակի բնակչության արդի կենցաղում // Գիտական աշխատություններ. V, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, 2002:

3. **Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ.,** Գառնի III, 1949-1956 թթ. պեղումների արդյունքները (միջին դարեր), Եր., 1962:

4. **Առաքելյան Բ.,** Խաղողի վերամշակումը միջնադարյան Հայաստանում // Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Եր., 1964, էջ 147-170:

5. **Առաքելյան Գ.,** Բամբակագործությունը Ելիզավետպոլի նահանգում (XIX դ. երկրորդ կես) // ՊԲՀ, 2007, թիվ 3, էջ 181-185:

6. **Առաքելյան Գ.,** Խաղողագործությունն ու ոգելից խմիչքների արտադրությունը Ելիզավետպոլի նահանգում (XIX դ.) // ՊԲՀ, 2006, թիվ 3, էջ 126-134:

7. **Ավետիսյան Խ.,** Բամբակագործության զարգացումը Հայաստանում XIX դ. և XX դ. սկզբին // Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Եր., 1964:

8. **Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ.,** Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դդ., Եր., 2006:

9. **Բաղալյան Ռ.,** Պատմական Հայաստանի ձեռքի գործիքների տեխնոլոգիայի էվոլյուցիայի մի քանի հարցեր // ԲԵՀ, 1973, թիվ 1, էջ 273-278:

10. **Բայբուրդյան Ե.,** Աշխատանքի գործիքները Հին Հայաստանում //ՀԽՍՀ պատմ. և գրակ. ինստիտուտի «Տեղեկագիր», գիրք 1, Եր., 1938, էջ 193-231:

11. **Բարխուդարյան Ս.,** Դիտողություններ, նոր նյութեր Հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ // Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Եր., 1964:

12. **Բդոյան Վ.,** Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972:

13. **Բդոյան Վ.,** Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Եր., 1874, էջ 30-50, 211-214:

14. **Բդոյան Վ.,** Հնձի գործիքները Հայաստանում // ՊԲՀ, 1968, 3, էջ 182-190:

15. **Բդոյան Վ.,** Պոնտոսի հայերի վարող գործիքները // ՊԲՀ, 1971, 4, էջ 197-205:

16. **Գասպարյան Բ.,** Արենի I քարայրի ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները // «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները», Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի զեկույցների ժողովածու, 17-19 հոկտեմբեր, 2013, Եր., 2014, էջ 183-187:

17. **Գասպարյան Բ., Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա.,** Ոգելից խմիչքների հիշատակությունը Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ և դրանց պատմամշակութային համատեքստը // էջմիածին, 2016, Ժ հոկտեմբեր, էջ 119-133:

18. **Դիլանյան Թ.,** Խաղողագործությունը և պտղաբուծությունը նախասովետական Հայաստանում // ԲՀԱ, 1970, №2, Եր., էջ 173-180:

19. **Զելինսկի Ս.,** Բույսերի գործածությունը Երևանի նահանգում // ԱՀ, գիրք Դ, թիվ 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 177-202:

20. **Էփրիկեան Հ.,** Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903, 1905:

21. **Թորոսյան Հ.,** Հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը Արևելյան Հայաստանում XVII-XVIII դդ. // ՊԲՀ, 1988, թիվ 1, էջ 103-110:

22. **Թորոսյան Ռ.,** Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը, Եր., 1976:

23. **Թումանյան Գ.,** Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Եր., 2008:

24. **Թումանյան Գ.,** Գինեգործության մշակույթը Հայաստանում, Եր., 2008:

25. **Լալայան Ե.,** Ջավախք, Երկեր, հինգ հատորով, հ. 1, Եր., 1983, էջ 109-116:

26. **Լալայան Ե.,** Վարանդա, Երկեր, հ. 2, Եր., 1988, էջ 69-75:

27. **Լալայան Ե.,** Դամբանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Եր., 1931:

28. **Լալայան Ե.,** Սիսիան, ԱՀ, գ. Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 105-172:

29. **Լալայան Ե.,** Բորչալուի գավառ, ԱՀ, գ. X, Թիֆլիս, 1903, էջ 113-268:

30. **Լալայան Ե.,** Վասպուրական, ԱՀ, գ. XX (№ 2), Թիֆլիս, 1910, էջ 116-180:

31. **Լալայան Ե.,** Գանձակի գավառ, ԱՀ, գ. Զ, Թիֆլիս, 1900, էջ 231-282:

32. **Լիսիցյան Ստ.,** Ազգագրական հարցարան, Եր., 1946, էջ 15-29:

33. **Լիսիցյան Ստ.,** Զանգեզուրի հայերը, Եր., 1969, էջ 126-134:

34. **Լիսիցյան Ստ.,** Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), ՀԱԲ, պ. 12, Եր., 1981, էջ 9-84:

35. **Խանզադյան Է.,** Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը III հազարամյակում, Եր., 1967:

36. **Խանզադյան Է.,** Գառնի, հ. 4, Եր., 1969:

37. **Խանզադյան Է.,** Էլառ-Դարանի, Եր., 1979:

38. **Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.,** Մեծամոր, Եր., 1973:

39. **Խալփախչյան Հ.,** Հայաստանի արտադրական կառուցվածքները, Եր., 1961:

40. **Կարապետյան Լ.,** Երկրագործական և անասնապահական պաշտամունքը Հայաստանում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանում // ԲԵՀ, 1979, № 1, էջ 117-122:

41. **Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա.** և ուրիշներ, Գինին հայկական մշակույթում, Եր., 2005:

42. **Հոբոսյան Ս.,** Արևելյան Հայաստանում տարածված ձիթատու բույսերը և դրանց օգտագործումը XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին // Հայրենագիտական հարցեր, Եր., 1984:

43. **Հոբոսյան Ս.,** «Այգին» միջնադարյան հայերեն վիմագրերում // Հայ ժողովրդական մշակույթ XII, Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2004, էջ 80-85:

44. **Հոբոսյան Ս.,** Խաղողի մշակությունը Վայոց ձորում // Հայ ժողովրդական մշակույթ XIII, նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Եր., 2006, էջ 143-147:

45. **Հոբոսյան Ս.,** Հայոց ձիթհանության մշակույթը (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն) // ՀԱԲ, գ. 23, Եր., 2007:

46. **Հոբոսյան Ս.,** Գինեգործությունը Լոռու մարզում ըստ հնագիտական նյութերի // Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVI (Դ. Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 65-70:

47. **Հոբոսյան Ս., Սարատիկյան Ա.,** Գինեգործության նորահայտ կենտրոն Լոռիում // ԼՀԳ, 2019, № 3, էջ 256-267:

48. **Հոբոսյան Ս. և ուրիշներ,** Խաղողի և գինու հայոց մշակույթը, Եր., 2021, 437 էջ:

49. **Հովհաննիսյան Ն., Եսայան Ա., Բոբոխյան Ա., Դալլաքյան Մ., Հոբոսյան Ս., Գասպարյան Բ.,** Հայկական խաղող և գինի, Եր. 2017:

50. **Մալխասյան Հ.,** Հայ գեղջուկի ալբոմը, Թիֆլիս, Ա մաս, Դաշտային գործիքներ, Թիֆլիս, 1898, Բ մաս, Թիֆլիս, 1901:

51. **Սարդարյան Ս.,** Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Եր., 2003:

52. **Սրվանձտյանց Գ.,** Մանանա. Բուսոց անուններ, Արոր կամ հարոր, Սայլ և սել, Հայաստանի երկրագործական գործիքներ, երկեր, հ. 1, Եր., 1978, էջ 251-364:

53. **Ստրաբոն,** Աշխարհագրություն, քաղեց և թարգմանեց՝ Հ. Աճառյան, «Օտար աղբյուրները հայերի մասին», մատենաշար «Հունական աղբյուրներ», № 1, Եր., 1940:

54. **Քոչարյան Գ.,** Հայաստանի գյուղատնտեսությունը մ.թ.ա. VI–IV դդ. // ՊԲՀ, 2010, № 2, էջ 169-178, նույնի՝ Հայաստանի գյուղատնտեսությունը մ.թ.ա. III–I դդ. // ՊԲՀ, 2011, № 1, էջ 253-261:

55. **Амирьянц И.А,** Напитки народов Передней Азии. Хмельное и иное, напитки народов мира, М., 2008, с. 286-423.

56. **Арзуманян П.,** Плодоводство и виноградарство Армянской ССР, Ер., 1973.

57. Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 97-131.

58. **Арутюнян А.,** Очерки истории виноградарства и виноделия древней и средневековой Армении, Ер., 2005.

59. **Арутюнян А.,** Виноградарство и виноделие в Армении,

Ер., 2007.

60. **Арутюнян Н.,** Земледелие и скотоводство Урарту, Ер., 1964.

61. **Громов Г., Новиков Ю.,** Некоторые вопросы агроэтнографических исследований // СЭ, 1967, № 4.

62. **Еремян С.,** Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в Древней Армении // В кн. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства Армении, т. 1, Ер., 1964, с. 9-27.

63. **Есаян С.,** Оружие и военное дело Древней Армении (III-I тыс. д.н.э.), Ер., 1966.

64. **Зелинский С.,** Садоводство в Закавказском крае // СМИЭБГКЗК, Тифлис, 1888, т. 4, ч. 2, с. 1-135.

65. **Лисициан С.,** Очерки этнографии дореволюционной Армении // КЭС, 1955, № 1, М., с. 183-184.

66. **Мартиросян А.,** Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964.

67. **Марутян А.,** Армянские традиционные зернохранилища (по этнографическим материалам) // ВОН, 1987, № 7, с. 65-73.

68. **Пикичян Р.,** Земледельская обрядность в контексте «hоровелов» // «Հանդես ամսօրեա», 2002, էջ 441-461:

69. **Пиотровский Б.,** Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс. до н.э., Л., 1948.

70. **Пиотровский Б.,** Кармир-блур, I, Ер., 1950.

71. **Пиотровский Б.,** Кармир-Блур II, Ер., 1952.

72. **Пиотровский Б.,** Кармир-блур, III, Ер., 1956.

73. **Пиотровский Б.,** Ванское царство (Урарту), М., 1959.

74. **Пиотровский Б.,** Основные этапы древнейшего земледелия в Армении // ИФЖ, 1961, № 3-4, с. 108-121.

75. **Обосян С. Г., Габриелян М. Г.,** Земледелие и обработка зерновых культур // Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 104-123.

76. **Обосян С. Г.,** Виноградарство и виноделие // Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 124-132.

77. **Саркисян Г.Г.,** Среда обитания // Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 97-104.

78. **Тер-Саркисянц А.Е.,** Армяне Нагорного Карабаха. История, Культура, Традиции, М., 2015:

79. **Шнирельман В.,** Возникновение производящего хозяйства, М., 1989.

80. **Хачатрян Т.,** Древняя культура Ширака, Ер., 1975.

81. **Хачатрян Т.,** Материальная культура древнего Артика, Ер., 1963.

82. **Хачатрян Т.,** Орудия труда в эпоху поздней бронзы и раннего железа Армении, ԱՊՊԹ, V, 1959.

83. **Филлипс Р.,** История вина, М., 2004.

Բ. Լրացուցիչ

1. **Առաքելյան Հ.**, Զեյթուն, Թիֆլիս, 1896:

2. **Ավագյան Ս**., Արճակ // ՀԱԲ, գ. 8, Եր., 1978, էջ 22-23:

3. **Բենսե,** Բուլանըխ կամ Հարք գավառ, ԱՀ, գ. Ե, Թիֆլիս, 1899, գ. Զ, Թիֆլիս, 1900:

4. **Գաբիկյան Կ.,** Հայ բուսաշխարհ, Երուսաղեմ, 1912, 1967:

5. **Գյոզալյան Գ.,** Մուսա լեռան ազգագրությունը, Եր., 2001:

6. **Գևորգյան Գ.,** Ղզլար // ՀԱԲ, գ. 10, Եր., 1980 էջ 16-23:

7. **Դնեջյան Ս.,** Լոռի բերդ II (միջին բրոնզ), Եր., 2004:

8. **Զեյթունցի,** Զեյթունի անցեալէն և ներկայէն, Վիեննա, 1900:

9. **Թաղիադյան Մ.,** Ճանապարհորդական նոթեր, հոդվածներ, նամակներ, փաստաթղթեր (Գրական ժառանգություն), Եր., 1975, հ. 9, էջ 5-618:

10. **Թաղիադյան Մ.,** Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, «Գրական ժառանգություն», հ. 9, Եր., 1975, էջ 23-199:

11. Թասղ բեր, կազմ. **Ա. Փաշայան**, Եր., ՎՄՎ-Պրինտ, 2006:

12. **Թոռլաքյան Բ.,** Համշենահայերի ազգագրությունը // ՀԱԲ, գ. 13, Եր., 1981:

13. **Թուրշյան Ա.,** Ջրաօգտագործման համակարգը Վասպուրականում // ՊԲՀ, 1967, թիվ 2, էջ 246-253:

14. **Ժամկոչյան Բ.,** Հայնի Պեյրութ, 1952, էջ 21-29:

15. **Խաչատրյան Ժ.,** Անդաստան հանել, անձրև բերելու և օրհնանքի ծես եկեղեցում // Երևան քաղաքի թանգարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2009, էջ 49-55:

16. **Խալփախչյան Հ. Խ.,** Հայաստանի արտադրական կառուցվածքները, Եր., 1961:

17. **Խաչատրյան Ռ.,** Առաջնապտղի ծիսախորհուրդն ու խաղող-գինի-կարաս գովերգությունները հայ ծիսաերգային բանահյուսության մեջ //ՊԲՀ, 2007, № 2, էջ 273-286:

18. **Կարապետյան Ե.,** Սասուն, ազգագրական նյութեր, Եր., 1962, էջ 11-19:

19. **Խառատյան Ա.,** Զմյուռնիայի հայ վաճառականությունը միջազգային առևտրում (XVII-XVIII դդ.) // ՊԲՀ, 1989, № 3, էջ 66-80:

20. **Հալաջյան Գ.,** Դերսիմի հայերի ազգագրություն // ՀԱԲ, գ. 5, Եր., 1973, էջ 102-129:

21. **Հակոբյան Գ.,** Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 128-138:

22. **Համբարյան Ա.,** Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), Եր., 1965:

23. **Համբարյան Ա.,** Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համառոտ պատմությունից (XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. սկիզբ), Եր., 1983:

24. **Հովսեփյան Հովհ.,** Ղարադաղի հայերը, I, Ազգագրություն, Ազգագրական և բանահյուսական ժառանգություն 1, Եր., 2009, էջ 158-203:

25. **Հովսեփյան Ռ.,** Բուսական մնացորդներ Շենգավիթի դամբարանի կավանոթներից // Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, 3. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտ. և ազգ. ինստ., Եր., 2007, էջ 25-29:

26. **Ղասաբյան Զ.,** Զիթագործությունը Ուրարտուում // «Տեղեկագիր» հաս. գիտ. 1957, թիվ 4:

27. **Ղաֆադարյան Կ.,** Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Եր., հ. 1, 1952:

28. **Մելիք-Շահնազարեանց Կ.,** Ուղեցոյց գործնական գինեգործութեան, Տփխիս, 1885:

29. **Միրախորեան Մ.,** Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արևելեան Տաճկաստանի, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1885:

30. **Մխիթարեանց Ա.,** Փշրանքներ Շիրակի ամբարներից, ԷԱԺ, հ. Ա, Մոսկուա-Ալեքսանդրապօլ, 1901:

31. **Մկրտչյան Ա.,** Հայոց տոնածիսական մշակույթը, Եր., 2016:

32. **Մնացականյան Ա.,** Հայկական զարդարվեստ, հիմնական մոտիվների ծագումն ու գաղափարական բովանդակությու-

նը, Եր., 1955:
33. **Մուրադյան Հ.**, Համշենցի հայեր // ԱՀ, գ. Դ, 1898, № 2, Թիֆլիս, էջ 128-133:
34. **Նահապետյան Ռ.**, Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2004, էջ 30-35:
35. **Շիրմազան Գր.**, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Եր., 1962:
36. **Պապիկյան Ս.**, Խաչփնջերը երկրագործական հավատալիքների համակարգում // «Հայ ժողովրդական մշակույթ», XV, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Եր., 2010, էջ 417-426:
37. Պատմություններ աղքատության մասին, գիրք 2-րդ, գիտական խմբագիրներ՝ Հ. Խառատյան, Հ. Մարության, Եր., 2007:
38. **Պետրոյան Վ.**, Սասուն, Եր., 1966, էջ 73-104:
39. **Ջալալբեկյան Ռ.**, Մոխրաբլուրի պատվարները / ՊԲՀ, 1974, № 4, էջ 157-162:
40. **Սարգիսեան Հր. քհն.**, Բալու, իր սովորութիւնները, կրթական ու իմացական վիճակը և բարբառը, Գահիրէ, 1932:
41. **Սարդարյան Ս.**, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967:
42. **Վիլյամս Վ.**, Երկրագործության հիմունքներ, Եր., 1948:
43. **Փափազյան Վ.**, Հայ բոշաներ // ԱՀ, գ. Դ, 1898, № 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 126-131:

44. **Քալանթար Աշխ.**, Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ Խորհրդային Հայաստանում (Հայաստան քարե դարից միջնադար: Երկերի ժողովածու), Եր., 2007:

45. **Абелов Н.,** Экономический быт гос. крестьян Елисаветпольского уезда, Елисаветпольской губ., МИЭБГКЗК, т. 7 1887.

46. **Адонц М.,** Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, Ер., 1957.

47. **Антонова Е.,** Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии, М., 1984.

48. **Аракелян Б.,** Гарни I, II. Результаты работ археологической экспедиции института истории АН Арм. ССР, Ер., 1957.

49. **Аргутинский-Долгоруков Х.А.М.,** Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях, Тифлис, 1897.

50. **Арутюнов С.,** Адаптивное значение культурного полиморфизма // ЭО, № 4, 1993.

51. **Вавилов Н.,** Центры происхождения культурных растений / Ленинград, госиздат, 1926, -248 с.

52. **Вавилов Н.,** Дикие сородичи плодовых деревьев Азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев // Избр. труды. М.: Л., 1967, т. 2, 7, с. 225-247:

53. **Вермишев Х.,** Земледелие у государственных крестьян Закавказского края. Свод материалов по изучению государственных крестьян Закавказского края, 1888, т. 4.

54. **Деконский А.,** Экономический быт государственных крестьян в западной части Шаруро–Даралагезского уезда Эриванской губернии // МИЭБГКЗК, 1885, т. 1, вып. 5, с. 649-731.

55. **Ерицов А.,** Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветполькой губ. // МИЭБГКЗК, 1886, т. 2, вып. 3, с. 1-265.

56. **Есаян С.,** Древняя культура племен Северо-восточной Армении, Ер., 1976.

57. **Жуковский П.,** Культурные растения и их сородичи, Ленинград, 1964.

58. **Заваров С.**, Опыт исследования сельскохозяйственного хлебородного района Эриванской губернии и Карской области, Тифлис, 1899.

59. **Зелинский С.,** Экономический быт гос. крестьян в Шорагале, Александрапольского уезда, Эриванской губернии, МИЭБГКЗК, т. 1, Тифлис, 1885.

60. **Краснов Ю.,** Древнейшие упряжные пахотные орудия, М., 1975.

61. Краткий очерк земледелия Закавказом, труды КОСХ, 9-10, Тифлис, 1887.

62. **Кузмин С.,** Сельскохозяйственные очерки Новобаязетского уезда, КОСХ, Тифлис, 1879.

63. **Массон В.,** Экономика и социальный строй древних обществ, Ленинград, 1978.

64. **Никифоров Н.,** Экономический быт гос. крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губ., МИЭБГКЗК, т. 1, Тифлис, 1885.

65. **Новиков Ю.,** Генезис плуга и этнография // СЭ, 1963, № 2.

66. **Овсепян Р.,** Палеоботанические материалы Араташенского неолитического поселения (предварительные результаты исследований 2003-2004 гг.) // Культура Древней Армении, XIII. Материалы респуб. науч. конф. Ер., 2005, с. 51-53.

67. **Пузанов Ю.,** Вопросы экономического развития // Армения. Проблемы независимого развития. М., 1998, с. 227-252.

68. Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе. Эриванская губерния. Тифлис, 1896. Вып. 6.

69. Сборник статистических данных о землевладении и

способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, Тифлис, 1899.

70. **Туманян О.,** Экономическое развитие Армении, Ер., 1954, ч. 1.

71. **Хан-Агов А.,** Экономический быт государственных крестьян Эчмиадзинского и Сурмалинского уездов Эриванской губернии // МИЭБГКЗК. 1886, т. 3, ч. 1, с. 227-455.

72. **Хатисов И.,** Хлопководство в Закавказье // СМИЭБГКЗК. 1988, т. 4, ч. 2, с. 279-328.

73. **Худабов В.,** Закавказье (Историко-экономический очерк). М.: -Л., 1926.

74. **Шнирельман В.,** Возникновение производящего хозяйства, М., 1989.

75. Энциклопедия виноградарства. Кишинев, 1986, т. 2.

76. **Ягодинский П.,** Экономический быт государственных крестьян в Ордубадском участке Нахичеванского уезда Эриванской губернии // МИЭБГКЗК, 1885, т. 1, вып. 5. с. 609-648.

ԹԵՄԱ 2. ԱՆԱՍՆԱՊԱՀԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

2.1. Հայկական լեռնաշխարհը որպես անասնապահական մշակույթի հնագույն կենտրոն:

Անասնապահական մշակույթի ուսումնասիրության հիմնախնդիրը հայ ազգագրության մեջ:

Հնագիտության, հնակենդանաբանության, պատմագրության և ազգագրության տվյալները հայոց անասնապահական մշակույթի վերաբերյալ, նրա տեղը տնտեսական կյանքում: Շրջաններ, որտեղ անասնապահությունը հիմնական զբաղմունքի էր վերածվել: Պատճառները:

Անասնապահության հիմնական ճյուղերը և դրանց հարաբերակցությունը արտադրական մշակույթի մյուս ճյուղերի նկատմամբ:

Բազմացվող կենդանիների տեսակները և դերերը: Հասարակական կարգով օգտագործվող ցլեր, նժույգներ, խոյեր, անասուններն ազնվացնելու ձևերը, ցլերի և խոյերի տերերին վարձատրելու կարգը:

Ամառային և ձմեռային մոտ և հեռավոր արոտատեղիները: Ամառանոց տեղափոխվելու ընթացքը, նկարագրությունը: Հովիվներ վարձելու կարգը, հագուստը, ոտնամանները, վարձող համայնքի պարտականությունները հագուստով, ապրուստով ապահովելիս: Նրանց աշխատանքային ժամանակամիջոցը, իրավունքներն ու պարտականությունները: Անասնապահ հովիվների ընտրությունը և նրանց կոչումները: Արոտատեղերի բաշխման կարգն անասնապահ խմբերի միջև:

Անասնապահների աշխատանքի բաժանման կարգն ընտանիքում: Անասունները գողերից ու գիշատիչներից պաշտպանելու իրական և հմայական հնարները: Դրանց հիվանդությունների տեսակները և բուժման իրական ու մոգական միջոցները: Անասունների սեփականության նշանները (ականջները կտրելով ու ճեղքելով, դեմքերը կամ ազդրերը դաջելով՝ նշաններ թողնելը): Տոներ, ծիսակատարություններ՝ կապված անասնապահության հետ: Անասունների գանգերը, եղջյուրները և այլ մասերը պաշտելու սովորությունները: Ծախված և գնված անասունների նկատմամբ կիրառվող սովորությունները: Ոչխար խուզելու գործիքները և խուզելու ձևերը:

2.2. Անասնապահության ավանդական ձևերը և աշխատանքի կազմակերպման հնավանդ սկզբունքները հայոց մեջ:

Երկրագործության և անասնապահության համակցված բնույթը, զարգացման միտումները, անասնապահության զարգացման առանձնահատկությունները Հայաստանում:

Նստակյաց և հեռագնա անասնապահություն, դրանց դրսևորման ձևերը հայոց մեջ (տիպերը Հայաստանի տարբեր պատմաազգագրական շրջաններում): Ամառային և ձմեռային արոտավայրեր և կացարաններ: Անասունների արածեցման և աշխատանքի կազմակերպման համագործակցության ավանդական սկզբունքները, ձևերը և սովորույթները: Հովիվներին վարձելու պայմանները, վերաբերմունքը: Տղամարդկանց և կանանց մասնակցության բնույթը: Մանկան աշխատանքի կիրառման եղանակները: Հովվի հագուստեղենը, մահակների ձևերը և առօրյա օգտագործման պարագաները:

Կաթնատնտեսություն: Կաթի մշակման ժողովրդական եղանակները և հմտությունները: Կաթնամթերքի տեսակները:

Կաթի ընկերակցությունները. անվանումները (**խաբ, խաբ ու խազ, փոխարա**), բանավոր օրենքները, փոխ տալու ամանները, չափելու ձևերը, հերթական կարգը, անարատությունը պահպանելու պայմանները: **Խաբի** տարածման շրջանները, նպատակը, բնույթը: Փոխադարձ օգնության ձևերը: Օրական քանի՞ անգամ էին կթում, կթելու վայրը, բեր անողները, բռնողները: Կաթը սարից գյուղ հոսեցնելու ձևերի վերաբերյալ հիշատակությունները: Կաթնատնտեսությունից ստացվող եկամուտները, զբաղվող կանայք, տղամարդկանց մասնակցության հարցը: Աշխատանքի սեռատարիքային բաժանման կարգը: Կթի ժամանակը, եղանակը, կավից, փայտից և պղնձից շինված ամանները: Կաթը քամելու պարագաները: Կաթը փռելու, սեր հավաքելու ձևերը, ամանեղենը: Խնոցիներ, դրանց հարելու ձևերը, կարագի ստացումը արագացնելու պայմանները շոգ և ցուրտ եղանակներին: Կարագը հալելու եղանակները և պահելու ամանեղենը: Պանիր պատրաստելը. գլուխ պանիր, թել պանիր պատրաստելը, և պանիրներին կանաչիներ խառնելը, ամանեղենը, պահելու եղանակները (տիկ, աղաջուր) և այլն: Թանից և շիճուկից լոռ պատրաստելու եղանակը, պահելու ամանեղենը, քամելու եղանակը, տոպրակը, լոռը տիկով պանրախառն պահելը, կճուճով թաղվող լոռի պահելու ձևերը, լոռի հետ կանաչ խառնելը և այլն: Չորթան պատրաստելու ձևերը: Կաթնամթերքները շուկա հանելը, փոխանակելն ու վաճառելը. նրանցով առևտուրը «դռան վրա»-փերեզակների միջոցով: Սնահավատություններ՝ կապված կովի ու ոչխարի կաթն ու մթերքները պահպանելու հետ. կթանը չար աչքից ու ոգիներից պահելու հավատալիքները. Այլոց կամ անզավակների ներկայությամբ չկթելը, կաթը չկեղծելու ու կեղծելու դեպքերը: Կարագ, մածուն, պանիր, լոռ, չորաթան

պատրաստելու և պահելու եղանակները, ամանեղենը, խնոցու տեսակները: Կաթնամթերք պատրաստողները, չար աչքից պահպանելու միջոցները (Ս. Ծնունդին և Ջրօրհնեքին, ս. Սարգսի տոնին, Բարեկենդանին, Տյառնընդառաջին, Մեծ Պահքին, Միջինքին, Ծաղկազարդին, Զատկին, Համբարձմանը և այլն):

2.3. Անասնապահության հաջողությունն ապահովող ժողովրդական հավատալիքների համակարգը:

Համայնական և ներգբաղմունքային ծեսեր և ծիսական արարողություններ, նաև՝ իրավիճակային, տոնացուցային, հավատալիքներ և սնահավատություններ, ավանդույթներ և սովորույթներ, խորհրդանիշեր և տարբերանշաններ, հմտություններ և գիտելիքներ: Ժողովրդական բժշկության հնարները, գուշակության և սնոտիապաշտության արարողությունները: Անասնապահական տոներ, աղոթքներ, ծիսակատարություններ՝ առաջին անգամ արոտ հանելու, սար ուղարկելու, սարից իջնելու, գոմում պահելու հետ կապված: Սովորություններ վաճառված և նոր գնված անասունի վերաբերյալ: Պահպանակներ, աղոթքներ, անեծքներ, հմայություններ:

Գրականություն

Ա. Հիմնական

1. **Բդոյան Վ.,** Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Եր., 1974, էջ 50-52:

2. **Եսայան Հ.,** Միջնադարյան Հայաստանի անասնապահությունն ըստ Աղստևի հովտի հուշարձանների // ԲԵՀ, 1988, 1, էջ 121-125:

3. **Եսայան Հ.,** Տավուշի անասնապահությունը զարգացած միջնադարում // ԲԵՀ, 1995, 3, էջ 158-162:

4. **Եսայան Ս.,** Ձին Ուրարտուի ռազմական գործում // «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1962, էջ 77-80:

5. **Լիսիցյան Ստ.,** Ազգագրական հարցարան, Եր., 1946, էջ 16-19:

6. **Թեմուրճյան Մ. Մ.,** Անասնապահությունը Հայաստանում, ձեռագիր, անավարտ, ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ:

7. **Մկրտումյան Յու.,** Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի հայերի տարեկան անասնապական ցիկլը նախահեղափոխական շրջանում // «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1963, № 7:

8. **Նահապետյան Ռ.,** Աղձնիքահայերի անասնապահական ընկերակցությունների կազմակերպման որոշ ձևեր ու սովորույթներ // ԲԵՀ, 2007, թիվ 2 (122), էջ 115-124:

9. **Նահապետյան Ռ.,** Հայկական լեռնաշխարհը՝ անասնապահական մշակույթի հնագույն կենտրոն (ըստ հնագիտական նյութերի և անտիկ գրավոր աղբյուրների) // Ազգաբանական ուսումնասիրություններ, գիրք 3, Եր., 2020, էջ 28-39:

10. **Սարդարյան Ս.,** Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967:

11. **Վարդումյան Դ.,** Լոռեցիների նոր կենցաղը, Եր., 1956, էջ 42-43:

12. **Քալանթար Ա.,** Կաթնային արդյունքներ // ԱՀ, գ. Դ, № 2, 1898, էջ 276-292:

13. **Арутюнян Н.,** Земледелие и скотоводство Урарту, Ер., 1964.

14. **Вермишев Х. А.,** О скотоводстве на Кавказе в связи с пастбищным вопросом // МУКЛЗПИСК, т. 1, 1887.

15. **Калантар А.,** Состояние скотоводства на Кавказе // МУКЛЗПИСК, т. II, 1890.

16. **Лисициан С.,** Очерки этнографии дореволюционной Армении // КЭС, М., 1955, 1, с. 184-186.

17. **Мартиросян А.,** Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964.

18. **Мкртумян Ю.,** К изучению форм скотоводства у народов Закавказья // ВОН, 1968, № 12, с. 12-22.

19. **Мкртумян Ю.,** Скотоводство // Армяне. Серия. «Народы и культуры», М., 2012, с., 131-137.

20. **Мкртумян Ю.,** Формы сообществ по выпасу скота в армянской деревне второй половины XIX в. // Материалы сессии, посвящ. итогам археол. и этнограф. исследований 1964 г. // Тез. докл. Баку, 1965, с. 186-187.

21. **Мкртумян Ю.,** Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX – начало XX в.). Историко-Этнографическое исследование // АЭФ, 1974, вып. 6, с. 7-90.

22. **Мкртумян Ю.,** Формы скотоводства у народов Закавказья // Хозяйство материальная культура народов Кавказа в XIX-начале XX в., вып. I, М., 1971, 116-135.

23. **Пиотровский Б.,** Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье // СА, вып. XXIII, М., 1955.

24. **Тамамшев А. З.,** Исслдования современного состояния ССР Армении, Тифлис, 1930.

25. **Тамамшев А. З.,** Крупный рогатый скот Армении в прошлом и настоящем, Ер., 1947.

26. **Чурсин Г.,** Амулеты и талисманы кавказских народов // СМОМПК, вып. 46, Махачкала, 1929.

Բ. Լրացուցիչ

1. **Ավագյան Գ.**, Ոչխարաբուծության զարգացման մի քանի հարցերը, Եր., 1961:

2. **Ավագյան Ս.,** Արճակ // ՀԱԲ, գ. 8, Եր., 1978, էջ 30-33:

3. **Գևորգյան Գ.,** Ղզլար // ՀԱԲ, գ. 10, Եր. 1980, էջ 23-27:

4. **Ժամկոչյան Բ.,** Հայնի, Պեյրութ, 1952, էջ 29-31:

5. **Լիսիցյան Ստ.,** Զանգեզուրի հայերը, Եր., 1969, էջ 134-140:

6. **Կարապետյան Ե.,** Սասուն. Ազգագրական նյութեր, Եր., 1963, էջ 19-30:

7. **Հալաջյան Գ.,** Դերսիմի հայերի ազգագրությունը // ՀԱԲ, գ. 5, Եր., 1973, էջ 123-155:

8. **Հակոբյան Գ.,** Ներքին Բասենի ազգագրություն, Եր., 1974, էջ 138-144:

9. **Հովսեփյան Հովի.,** Ղարադաղի հայերը, I, Ազգագրություն, Եր., 2009, էջ 203-220:

10. **Ղարիբյան Ի.,** Արծափ, Եր., 2006, էջ 149-153:

11. **Մնացականյան Ա.,** Հայկական զարդարվեստ, Եր., 1955:

12. **Նահապետյան Ռ.,** Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2004, էջ 35-37:

13. **Պետոյան Վ.,** Սասնա ազգագրությունը, Եր., 1965, էջ 104-130:

14. **Даль С.К.,** Результаты изучения млекопитающих из раскопок урартского города Тейшебаини // ИАН, 1952, № 1, с. 75-86.

15. **Даль С.К.,** Череп примитивного быка ранней бронзы в Джарджарисе // ТГИНМА, 1959, т. 5, с. 133-141.

16. **Даль С.К.,** Лошадь времен Урарту из раскопок Кармир блура // «Известия АН. Арм. ССР (естественные науки)», 1947, № 10.

17. **Карапетян Э.,** Родственная группа «азг» у армян (вторая половина XIX – начало XX в.), Ер., 1966.

18. **Османов М.,** Фромы традиционного сктотоводства Дагестана в XIX – начало XX в., М., 1990.

ԹԵՄԱ 3. ՅՈՒՐԱՑՆՈՂ ԵՎ ՕԺԱՆԴԱԿ ՏՆՏԵՍԱՁԵՎԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Հավաքչության, որսորդության, ձկնորսության, մեղվապահության, շերամապահության, մետաքսի արտադրության կենցաղավարման ավանդութային ձևերը, դրանց պահպանվածության մնացուկները արդի տնտեսության մեջ:

3.1. Հավաքչությունը որպես յուրացնող տնտեսաձև, դերը և նշանակությունը անցյալում և ներկայում:

Հավաքչություն, դրա մնացուկները արդի տնտեսության մեջ: Աշխատանքի կազմակերպման հնավանդ եղանակները, գործածված աշխատանքային գործիքներն ու միջոցները, սնահավատ գործողությունների դիմելու արարողակարգերը:

Վայրի բույսերի և հատապտուղների օգտագործում: Սննդարար և բուժիչ բույսերի արմտիքների, վայրի պտուղների տեսակների անուններն ու դերերը: Դրանց հավաքելու ժամանակը և ձևերը, հավաքողների անձնակազմը (աղջիկներ, հարսներ, կանայք, պատանիներ), յուրաքանչյուրի դերը: Խմբակային և անհատական: Մոտավոր և հեռավոր վայրերից հավաքածը տեղափոխելու միջոցները (շալակ, գրաստ և այլն): Հավաքած ու վերամշակած մթերքը ձմռան համար պահելու եղանակներն ու միջոցները (թթու դնել, թաղել, կավե ամաններում պահել, պահածոյացնել և այլն): Հավաքած բույսերն ու հատապտուղները զանազան ապրանքների հետ փոխանակելու սովորությունները, դրանց վաճառքով զբաղվողները: Հավաքելու ընթացքում հայտնի խաղերը, զրույցները, պարերը, դրանք նաև որպես երիտասարդական հավաքներ:

Գործիքները, բրիչները, դրանց անվանումները, ձևերը, նյութը (բանջարքաղիկ դանակներ, մանգաղաձև դանակներ և այլն)։ Ամանները (զամբյուղ, կողով, պարկ, կավե և փայտե տաշտակ և այլն)։ Վայրի և մշակովի բույսերի հատիկները, վերամշակելու սանդերը և այլն։

3.2. Որսորդություն։

Որսորդության տեղը տեղական տնտեսության մեջ։ Ընտանիքներ, որոնք ապրում էին լոկ որսորդության եկամուտներով։ Որսորդի զենքերը՝ հրացան, դաշույն, սվին, նետ ու աղեղ։ Որսորդության և քաջ որսորդների մասին պատմվող հնագույն ավանդություններն ու երգերը։ Որսի կենդանիներն ու թռչունները։ Կենդանի կամ թռչուն, որ ենթակա չէր որսալու, պատճառը։ Թռչնորսություն, միջոցները՝ հրացան, թակարդ, որոգայթ, բերանը ծածկած փոսեր և այլն։ Ծուղակներ ստեղծելու և գազաններ ու այլ կենդանիներ որսալու եղանակների նկարագիրը։ Կենդանիների և թռչունների որսի ժամանակ օգտագործվող շների տեսակները, դրանց վարժեցումը։ Խմբերով որսի գնալու և որսի միսն ու մորթին բաժանելու կարգը։ Վայրի կենդանիներին և թռչուններին նվիրված տոներ։ Որսի գնալուց առաջ կատարվող միջոցառումներ՝ աղոթքներ, հմայիլ կրել, տվյալ կենդանիների խրտվիլակը կամ մարմնի որևէ մասը, հատկապես անդամը ներկայացնող կրծքանշաններ կրելը, զենքն օրհնելը, կենակցելուց խույս տալը։ Որսի կենդանիներին և թռչուններին աննկատ մնալու համար վարագույրների գործածումը կամ նրանց մեջ թափանցելը թռչնի, կենդանու դիմակներով։ Թռչունների որս՝ նրանց հարբեցնող հացահատիկներ կերակրելու միջոցով, եղանակը։ Զենքին և որսի միջոցներին ձեռք տալու տաբուները, պատ-

ճառները: Որսի կենդանու կամ թռչնի մսի որոշ մասերն ուտելու արգելքը. ովքե՞ր դրա իրավունքը չունեին: Կենդանիներին ու թռչուններին տրվող պայմանական անունները և պատճառաբանությունը: Որսած կենդանիների ոգիները և որսորդների հետ նրանց հանդիպումները ներկայացնող ավանդությունները: Որսի կենդանիների և թռչունների առանձին մարմնամասերը (եղջյուրը, պոչը, գանգը, ոսկորը, մազը, փետուրը) հմայիլ ծառայեցնելու դեպքերը: Որսորդական կամավոր ընկերությունները, նրանց դերը, իրավունքներն ու պարտականությունները: Որսորդության և ձկնորսության դերը տեղական տնտեսության մեջ անցյալում և ներկայում: Գործածվող միջոցները, եղանակները, ծեսերը: Թռչնաբուծություն, մեղվապահություն, շերամապահություն, դրանց տեղը հայ բնակչության տնտեսական կյանքում, փոփոխությունները այժմ: Հայերի դերը շերամապահության տարածման մեջ և մետաքսի միջազգային առևտրում:

Համագործակցության եղանակները և այդ զբաղմունքների հետ կապված ծեսերն ու հավատալիքները:

3.3. Շերամապահություն:

Համառոտ պատմական ակնարկ շերամապահության և մետաքսագործության զագացման վերաբերյալ:

Շերամապահության ժողովրդական եղանակները: Ավանդություններ կամ իրական պատմություններ շերամապահության ծագման վերաբերյալ: Առաջին զբաղվողները: Շերամի սերմը (ձվիկները) ծոցի մեջ պահելով աճեցնելու սովորությունը և դրան փոխարինող մյուս միջոցները: Շերամանոցները և շերամի որդը կերակրելու ձևերը: Բոժոժի ստացումը: Մետաքսի ստացման եղանակները: Շերամապահության մեջ գործած-

վող ամաններն ու մյուս միջոցները: Շերամապահության տնտեսական նշանակությունը: Շերամապահության հետ կապված սնահավատությունները, չար աչքից պահպանելու միջոցները: Բոժոժ հավաքելիս միմյանց օգնելու ձևերը: Արդի տնտեսական զբաղմունքների զարգացման հեռանկարները ՀՀ-ում: Տոներ, որ կապված էին բոժոժահավաքի հետ: Ծեսեր ու սովորություններ: Մետաքսի ստացման և ներկման ժողովրդական եղանակները:

3.4. Մեղվապահություն:

Մեղվապահության տնտեսական և այլ նշանակությունները: Մեղուների ծագման վերաբերյալ ավանդություններ, փեթակները և դրանց պատրաստման եղանակները. Ճիպոտահյուս փեթակ, ձևը և կավով ծեփելը, կավե փեթակ արկղը և ծեփման ձևը, տախտակե արկղաձև փեթակների մուտքը, մեղրը դուրս բերելու գործիքները և այլ պարագաները: Մեղուների խնամքը տարվա տարբեր եղանակներին: Սնահավատություններ՝ կապված փեթակների տեղը որոշելու, մեղուները ակնահարությունից հեռու պահելու, նոր մայր ստանալու և այլ հարցերի հետ: Մեղվի պարսը (երամը) հանդարտեցնելու և փեթակի մեջ հավաքելու միջոցառումները՝ թիթեղյա և պղնձե ամանները ծեծելով, զանազան ձայներ հանելով, առանձին արտահայտություններով, ցախավելներ տնկելով և այլն: Փախած պարսը այլոց կողմից յուրացնելու հետ կապված վեճերն ու լուծումները: Մեղուների խայթոցից պաշտպանվելու հին ու նոր ձևերը: Մեղուները հիվանդություններից զերծ պահելու իրական և հմայական միջոցառումները: Մեղրաբուժությունը հնում և այսօր: Մեղվապահական խոշոր տնտեսությունների առկայությունը և դրանց նկարագիրը:

3.5. Ձկնորսություն:

Ձկնորսության դերը տնտեսության մեջ: Ձկնորսության ժողովրդական եղանակները (XIX-XX դդ.): Գետային ձկնորսություն: Լճային ձկնորսություն: Միայն ձկնորսությամբ զբաղվողներ: Տարիքը: Գետը կամ լիճը գյուղական ձկնորսների միջև բաժանելու փորձերը և կարգը: Վեճերը և լուծումները: Այդ բաժանումները քանի տարին մեկ էին կրկնվում: Ձկների տեսակները, անունները, մեծությունը: Ձկնորսական միջոցները (ուռկան, կարթ, ավին, եռաժանի, կողով, թարփ և այլն): Որսալու ձևերը: Արգելված ձկնատեսակներ, պատճառները: Ձկնորսություն գիշերով՝ ճրագի լույսի օգնությամբ: Ձկնորսություն՝ ջրային բույսերից պատրաստված գլանակի միջոցով (գլանի մեջ ձկների խճճումը և դուրս բերումը): Ձկների և ձկնորսության հետ կապված հավատալիքներ:

3.6. Թռչնաբուծություն:

Տնային թռչունների տեսակները, տնտեսական նշանակությունը, պահելու վայրը, կերը, խնամքը: Ժողովրդական եղանակները ձվածանությունը ուժեղացնելու համար (օր.՝ գիշերը լույսով ապահովելը, կերակրատեսակները): Թուխս նստեցնելու ձևերը, խնամքը, հավատալիքները:

Թռչնաբուծությունը ներկայումս: Գուշակող աքաղաղներ և հավեր կանչելը՝ որպես մահվան նշան, արածելը և այլն: Թռչնաբուծության եկամտաբերությունը անցյալում և ներկայում:

Գրականություն

Ա. Հիմնական

1. **Ալիշան Ղ.,** Հայբուսակ, Վենետիկ, 1895:

2. **Ամիրխանյան Ա.,** Սունկը լոռեցիների հավաքչական մշակույթում // Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVI (Դ. Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Եր., 2014, էջ 93-101:

3. **Առաքելյան Ա.,** Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում, Ստեփանակերտ, 1959:

4. **Բդոյան Վ.,** Հավաքչության վերապրուկների պատճառները, աշխատանքի բնույթը, կազմակերպման եղանակները // Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 4-12:

5. **Գաբիկյան Կ.,** Հայկական բուսաշխարհ, Երուսաղեմ, 1968:

6. **Գասպարյան Ա.,** Մեղվապահությունը Հայաստանում (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 1989:

7. **Իսրայելյան Հ.,** Հայաստանի բրոնզե գոտիների որսորդական տեսարանները // ՊԲՀ, 1966, 2, էջ 237-248:

8. **Լիսիցյան Ստ.,** Ազգագրական հարցարան, Եր., 1946, էջ 15-25:

9. **Լիսիցյան Ստ.,** Զանգեզուրի հայերը, Եր., 1969, էջ 140-146:

10. **Պետրոսյան Ա.,** Ձկնորսական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 2015:

11. **Պետրոսյան Ա.,** Շերամապահական մշակույթը Հայաստանում (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 1987:

12. **Պետրոսյան Ա.,** Որսորդությունը և որսաձևերը «Սասնա ծռեր» էպոսում // ՊԲՀ, 1988, թիվ 2, էջ 227-235:

13. **Պետրոսյան Ա.,** Որսորդությունը Հայկ. լեռնաշխարհում ըստ հայ պատմիչների վկայությունների // ԲԵՀ, 1984, թիվ 1, էջ 195-200:

14. Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 150-161.

15. **Арутюнов С.,** Адаптивное значение культурного полиморфизма // ЭО, № 4, 1993, с. 41-56.

16. **Обосян С.Г.,** Маслоделие. Армяне, Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 138-142.

17. **Петросян А.С., Обосян С.Г.,** Шелководство и пчеловодство // Армяне, М., 2012, с. 143-149.

Բ. Լրացուցիչ

1. **Գևորգյան Գ.,** Ղզլար // ՀԱԲ, գ. 10, Եր., 1980 էջ 24-27:

2. **Զեյթունցի,** Զեյթունի անցեալէն եւ ներկայէն, Վիեննա, 1900:

3. **Կարապետյան Ե.,** Սասուն, Ազգագրական նյութեր, Եր., 1963, էջ 30-33:

4. **Հալաջյան Գ.,** Դերսիմի հայերի ազգագրությունը // ՀԱԲ, գ. 5, Եր., 1973, էջ 155-167:

5. **Հովսեփյան Հովհ.,** Ղարադաղի հայերը, I, Ազգագրություն, Եր., 2009, էջ 220-244:

6. **Միրզոյան Ա., Ստեփանյան Ա.,** Հայաստանի դեղատու և բուժիչ ծաղիկներն ու թփերը, Եր., 1994:

7. **Ղասաբյան Զ.,** Ձիթագործությունը Ուրարտուում // «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., թիվ 4, Եր., 1957:

8. **Պետոյան Վ.,** Սասնա ազգագրությունը, Եր. 1965, էջ 130-141:

9. **Базеян К.,** Собирательство в современном быту армян // Археология (IV) и этнография (III) Кавказа, Тбилиси, 2002, с. 204-205.

10. **Гулишамбаров С.,** Обзор фабрик и заводов Закавказья, Тифлис, 1896, т. 1.

11. **Егиазаров С.,** Административно-экономический строй сельской общины в Эриванской губернии // СМИЭБГКЗК, 1887, т. 1, ч. 1, с. 1-158.

12. **Орбели И.,** Городище Ани и его раскопки // Избранные труды, Ер., 1963, с. 1-132.

13. **Орбели И.,** Фольклор и быт Мокса, М., 1982.

14. **Шавров Н.,** Описание Кавказского шелководства, Тифлис, 1891.

15. **Шавров Н.,** Червоводни в Восточном Закавказье // Труды Кавказской Шелководческой станции. Тифлис, 1889, т. 1, с. 149-153.

16. **Шавров Н.,** Шелководство Кавказского края, Тифлис, 1887.

17. **Шавров Ю.,** Очерк пчеловодства в Закавказье // СМИЭБГКЗК, 1888, т. 4, ч. 2, с. 257-328.

18. **Шопен И.,** Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

ԹԵՄԱ 4. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

4.1. Հայոց ավանդական տնայնագործական մշակույթ:

Արհեստների և համքարական կազմակերպությունների ուսումնասիրության խնդիրը հայ ազգագրության մեջ: Հայկական լեռնաշխարհը արհեստագործական մշակույթի հնագույն կենտրոն:

«Տնայնագործություն» և «արհեստագործության» հասկացությունները, դրանց տարբերությունները:

Տնայնագործության և արհեստների հիմնական ճյուղերը, դրանց հարաբերակցությունը, տարածվածության աստիճանը գյուղում և քաղաքում: Տնայնագործության զարգացածությունը գյուղական վայրերում ու քաղաքներում, պատճառները: Տնայնագործության օժանդակ դերը տնտեսության մեջ:

Բրդամշակություն: Բուրդ և բամբակ զզելը, գործիքները (անեղ, սանդերք, զզելու եղանակները): Գզելն ընտանիքի անդամներով և հարևան կանանց ու աղջիկների ուժերով: Գզելու հրավիրվածներին կերակրելու և աշխատանքի հետ կապված սովորությունների նկարագիրը: Վարձով աշխատանքի վարձատրության կարգը:

Թաղիքագործություն: Բրդի պատրաստումը, զզրարների հրավերքը, զզելը և «թաղիք թափելը» գյուղի երիտասարդների օգնությամբ, սրանց կերակրելը և վարպետներին վարձատրելու կարգը: Թաղիքը պատրաստելու նկարագիրը, նախշապատումը:

Գորգագործություն: Դազգահը, նյութերի պատրաստումը, ներկումը, հավատալիքները, պատվիրումն ու վարձատրութ-

յունը: Կարպետագործություն: Դազգահը, նյութերի պատրաստումը, պատվիրումը, հավատալիքները և վարձատրությունը:

Շալագործություն: Դազգահը: Շալ գործելն ընտանիքի ուժերով և վարպետներին պատվիրելով, վարձատրելու կարգը: Շալ լմելու ձևերը և լմելու համար երիտասարդներ հրավիրելու կարգը, կերակրելը:

Պարանագործություն: Ճախարակ, օժանդակ գործիքներ, աշխատանքի նկարագիրը:

Կաշեգործություն: Մորթու մշակման միջոցները, աշխատանքի նկարագիրը: Տիկ-պարկեր, փոկեր, տրեխներ և այլն պատրաստելու ձևերը:

Կավագործություն: Կավի պատրաստումը կանանց ձեռքով, ձեռքի դուրգի միջոցով: Կավանոթները, դրանց պատրաստումը, չորացումը, թրծումը, նախշազարդման ձևերը: Կավագործությունը բրուտանոցներում տղամարդկանց ձեռքով, դուրգը, աշխատանքի հմտությունների նկարագիր:

Կողովագործություն, զամբյուղագործություն, դերձակություն, փայտի մշակում, կահույքագործություն, փայտե վարող գործիքների պատրաստում, շենքեր ծածկելը, կահույքագործության, ատաղձագործության, հյուսնության, որմնադրության և դրանց հետ կապված աշխատանքային գործիքներն ու աշխատանքի նկարագիրը:

Ձիթհանությունը, կաթնատնտեսությունը և դրանց դերը տնտեսության մեջ, աշխատանքի բաժանումը ըստ սեռի և տարիքի:

Տնայնագործության աստիճանական անհետացումը և զարգացած արհեստների ներթափանցումը հայկական գյուղ:

4.2. Քաղաքային արհեստներ:

Քաղաքային արհեստները միջնադարում և հետագայում, ընդհուպ XX դարը: Արհեստների ճյուղերի տարածվածությունը և դրանց առանձին օջախների գնահատականը:

Դարբնություն, զինագործություն, պղնձագործություն, ոսկերչություն, կաշեգործություն, ջուլհակություն, թաղիքագործություն, ոստայնանկություն և ասեղնագործություն, գորգագործություն, կավագործություն, փայտամշակություն, շինարարական արհեստներ, կազմակերպման սկզբունքները, աշխատանքային գործընթացները XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին:

Երկաթագործություն: Երկաթի ձեռք բերման աղբյուրները, միջոցները:

Դարբնություն: Երկրագործական գործիքների և կենցաղային պարագաների պատրաստումը դարբնոցներում: Քուրա, վառելիք, փուքս, սալ և դռնող ու հարվածող գործիքներ: Բոլոր գործիքների անվանումները և դերը: Դարբնի և նրա օգնականների դերը:

Զինագործություն: Գործիքները, երկաթի ու պողպատի ձեռք բերման եղանակը, աշխատանքի ընթացքը, նախշազարդում:

Դանակաշինություն: Դանակների տեսակները:

Պղնձագործություն: Գործիքների թվարկումը և անուններն ու դերերը, աշխատող անձնակազմը: Պղինձ ձեռք բերելը: Պղնձե իրերը, տեսակները, անվանումները:

Ոսկերչություն: Աշխատող անձնակազմը, գործիքների տեսակները և անվանումները: Ոսկի և արծաթ ձեռք բերելու եղանակը և պատվիրատուի նյութերով զարդեր պատրաստելը:

Պատրաստվող զարդերն ու իրերը: Զարդանախշերը և դրանց իմաստները:

Փայտագործություն: Անտառանյութ ձեռք բերելը, անիվավոր և անանիվ փոխադրամիջոցների պատրաստումը: Սայլի անվի ձևերը: Ճաղերով անիվներ: Եկանիվ և քառանիվ ձիակառքեր:

Կոշկակարություն: Վարպետն ու աշակերտները, կաշի ձեռք բերելու եղանակը: Պատվերներով կոշկակարություն, վաճառքի եղանակը: Քաղաքային և գյուղական բնակչության համար կարվող կոշկեղենի տեսակներն իրենց անվանումներով: Կոշկակարական գործիքներն ու միջոցները:

Դերձակություն: Դերձակի ծառայությունները քաղաքային և գյուղական բնակչության համար: Գլխարկակարությունը և դրա ծառայությունները քաղաքի և գյուղի հասարակության համար:

Սափրչություն: Ածելի, ամանները և ածիլելու ընթացքի նկարագիր:

Տնայնագործական և արհեստագործական աշխատեղանակները, վայրը, գործիքները և դրանց հետ կապված հավատալիքները, ծեսերն ու սովորույթները:

Տնայնագործության և արհեստագործության դերը Հայաստանում արդյունաբերական ձեռնարկությունների առաջացման գործում: Մեր օրերում քաղաքային արհեստների կենտրոնացումը ֆաբրիկաներում և գործարաններում: Հին ավանդների պահպանվածությունը դրանցում:

4.3. Համքարական կազմակերպությունները քաղաքներում, դրոշները և սովորությունները:

Դրանց առաջացման նախադրյալները, ժամանակը, անվանումները, տարածվածության մակարդակը, կանոնադրությունը, կազմակերպման սկզբունքները, կազմը, անդամների իրավունքներն ու պարտականությունները, դերերը, դրոշները: Սովորութային իրավունքը համքարություններում:

Համքարության ներքին և վարչական կառուցվածքը: Համքարային կազմակերպությունները Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում մինչև XX դարի սկզբները: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը և համքարությունների դերի թուլացումը:

4.4. Տնայնագործության ու արհեստագործության առնչվող ծեսեր և սովորույթներ:

Փոխանակության առարկաներն ու ձևերը: Փոխանակություն քաղաքի և գյուղի, երկրագործների (երկրագործական մթերքներ, այգեգործական մթերքներ, պտղաբուծական, բանջարաբուծական, բոստանային, ոգելից խմիչքներ) ու անասնապահների, արհեստավորների արտադրանքի ու գյուղմթերքների արտադրողների միջև, չափանիշները: Փոխանակությունը տեղերում և հեռավայրերում: Փոխանակությունը տնային տնտեսության և առևտուր կազմակերպելու նպատակով: Փոխանակության իրացումը փերեզակների կողմից, նրանց ապրանքատեսակները: Փոխանակությունը տարբեր տնտեսական գոտիների, շրջանների միջև, այդ շրջանների առանձին մարդկանց և հասարակական կազմակերպությունների կապերը փոխանակության գործի կազմակերպման հետ:

Արհեստավորները որպես փոխանակող. տոնավաճառներում, հեռավայրերում:

Առևտուր: Ընդհանուր բնութագիրը տեղական սպառման, արտահանության և ներմուծվող ապրանքների վերաբերյալ: Առևտրականները, ազգային պատկանելությունը, վարկատվության ձևերը: Վաշխառուներ, շուկաներ, տոնավաճառներ, դրանց վերաբերյալ պատմագրական և ազգագրական տվյալները: Շուկաները և դրանց օրերը շաբաթվա և տարվա ընթացքում: Շուկա բերվող մթերքներն ու առարկաները: Շուկաների բնույթի փոփոխությունը տարվա եղանակների փոփոխության պատճառով: Տոնավաճառները և դրանց օրերը: Առևտուրը: Առևտրի մեջ կնոջ մասնակցությունը և նրա մասին հասարակական կարծիքը: Առևտրականների վարքի քննադատությունը: Փոխադրության միջոցները շուկայում. ուղտեր, ավանակներ, ձիեր, եզներ, սայլեր, մարդը փալանով, ձեռքով, ուսով, շալակով: Կենցաղը շուկաներում և տոնավաճառներում:

4.5. Փոխանակությունն ու առևտուրը հայոց գյուղական տնտեսական կյանքում:

Համայնական և ներզբաղմունքային ծեսեր և ծիսական արարողություններ: Իրավիճակային բնույթի ծեսեր: Համայնական տոնացուցային ծեսեր: Ներարհեստագործական ծեսեր և արարողություններ: Համայնական և ներարհեստային նշանակության հավատալիքներ և սնահավատություններ, տվյալ արհեստի վրա չար և բարի ուժերի ազդեցության մասին հավատալիքներ, տվյալ արհեստի պահապան սրբի մասին հավատալիք, տվյալ արհեստավորի չար և բարի գերբնական հատկությունների մասին հավատալիքներ: Համայնական տարածաշրջանային տոների հետ կապված ծեսեր:

4.6. Հաշիվ և չափեր:

Հաշվի գործող համակարգերը հայոց մեջ. հաշվում մատներով, քարերով, փայտերով, հատիկներով, համրիչով, հաշվում զույգերով, եռյակներով, հնգյակներով: Արժեքը որոշելու ժողովրդական հին միավորները՝ կով, ոչխար, դրամ: Արտերի բերքը, անասունների քանակը, շերամը, մեղուն, հավը, տան անդամներին հաշվելուց խույս տալը: Հարկ եղած դեպքում լուռ, թե բարձրաձայն, ի՞նչը չէր կարելի հաշվել (սրբերի, հրեշտակների, երեխաների):

Չափեր: Ծանրության չափեր. Հոխա, բաթման, խալվար, լիտր, քիլե, շնիկ, նուկի և այլն:

Տեղական կշեռք, մասերի անունները, կշռաքարերը: Ցարական շրջանի կշեռք և կշռաքարեր, խորհրդային շրջանի կշեռքներ, մերօրյա կշեռքներ:

Երկարության չափեր: Մատնաչափերով, քիլք, թիզ, ոտնաչափ, եղնգաչափ, մազաչափ տեղական անվանումները, չափերը պարանով, չվանով, մահակ-գավազանով: Քայլ, գազ, կանգուն, թիզ, օրվա ճանապարհ, բարձրության չափերը, գրկաչափ և այլն:

Մարդու մարմնի մասերը: Մակերեսի չափերը. օրավար, խալվար, տարածությունը չափելու և բաժանելու եղանակները, արտերի, դաշտերի, անտառների և այլ սահմանների չափման եղանակներն ու միջոցները: Ծավալի չափերը: Հեղուկների չափերը. ջրի, կաթի, գինու, օղու, մեղրի, յուղի տարաները, նյութը: Թափանցիկ նյութերի չափման միավորները հատիկի, ալյուրի, արմտիքների (կոտ, կեսկոտ, աման, պարկ, մաղ և այլն):

Երկրաչափական ձևերի չափումը. անկյունի, եռանկյունու, քառակուսու, բազմանկյունու, շրջանի, գնդի տեղական անվանումները:

Հասկերը, խոտը, մանվածքը, փայտը, առվի ջուրը, քարը, չափելու միավորները և միջոցները, անվանումները: Արհեստավորների, տնայնագործների արտադրանքների չափման միավորները. պատերը, կտորը, կոշիկը, հագուստը, տաշտը, պահարանը, քթոցը, երկաթեղենը, մուրճերը, կացինները և այլ իրեր չափելու միավորները, ձևերը: Ի՞նչ խորհրդավոր նշանակություն է տրվել 3, 7, 40 թվերին:

Ժամանակի չափեր (րոպե, վայրկյան, ժամ, պահ) օրվա պահերը՝ ակռատ, կեսօրաճաշ, երեկո, գիշերվա պահերը՝ աստղերի միջոցով, լուսնի միջոցով, ստվերաչափ:

Գրականություն

Ա. Հիմնական

1. **Աբրահամյան Վ.,** Արհեստները Հայաստանում 4-18-րդ դդ., Եր., 1956:
2. **Աբրահամյան Վ.,** Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դարի սկիզբ), Եր., 1971:
3. **Աղանյան Գ.,** Երկաթագործական արհեստները հայոց մեջ XIX դ. և XX դ. սկզբին // Գիտական աշխատություններ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 169-176;
4. **Աղանյան Գ.,** Երկաթագործական հավատալիքները հայ ժողովրդական հավատալիքներում // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 2004, VII, էջ 65-69:

5. **Աղանյան Գ.,** Հայկական զինագործությունը XIX դարում և XX դարի սկզբին (ըստ Կարնո և Ախալցխայի նյութերի), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական աշխատություններ, Գյումրի 2000, III, էջ 129-136:

6. **Աղանյան Գ., Բազեյան Կ.,** Տնային տնտեսությունները Շիրակի բնակչության արդի կենցաղում // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 2002, էջ 71-77:

7. **Աղանյան Գ., Բազեյան Կ.,** Ալեքսանդրապոլ, Ազգագրական էսքիզներ (ՊԱՈՒ), Շիրակի հնագիտական և պատմաազգագրական ուսումնասիրություններ, հ. 2, Եր.-Գյումրի, 2003, 130 էջ:

8. **Առաքելյան Բ., Տիրացյան Գ., Խաչատրյան Ժ.,** Հին Հայաստանի ապակին, Եր., 1969:

9. **Առաքելյան Բ.,** Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, IX- XIII դդ., հ. 1, Եր., 1958, հ. 2, Եր., 1964:

10. **Առաքելյան Բ.,** Հին Արտաշատ, Եր., 1975:

11. **Ավետյան Վ.,** Սևանի ավազանի բրոնզեդարյան ուկերչության պատմությունից // ՊԲՀ, 2000, թիվ 3, էջ 234-240:

12. **Ավետյան Վ.,** Փայտամշակումը Սևանի ավազանում միջին բրոնզի դարում // ՊԲՀ, 1899, 2-3, էջ 232-240:

13. **Բազեյան Կ.,** Հայկական ասեղնագործության զարդանախշերի ընդհանուր բնութագիրը // ՇՀՀԿ Գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 1999, № 2, էջ 160-168:

14. **Բազեյան Կ.,** Հայոց ասեղնագործական մշակույթը (ՊԱՈւ) // պ.գ.թ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2002:

15. **Բազեյան Կ.,** Ալեքսանդրապոլի ժանեկագործական մշակույթը // ՇՀՀԿ Գիտական աշխատություններ, Գյումրի,

2003, № 6, էջ 110-115:

16. **Բազեյան Կ.,** Հայոց ասեղնագործության հյուսածո արձանագրությունները // Հայոց գրեր 1600, Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2005, էջ 379-384:

17. **Բազեյան Կ.,** Գեղարվեստական բանվածքը հայոց առօրյա և տոնածիսական կյանքում // Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ միջազգային առաջին գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2006, էջ 168-175:

18. **Բազեյան Կ.,** Շուշիի ասեղնագործական դպրոցը // Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2007, էջ 244-250:

19. **Բազեյան Կ.,** Թաշկինակը հայոց ամուսնաընտանեկան ծեսերում, Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ. Միջազգային երկրորդ գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Եր., 2007, էջ 113-121:

20. **Բազեյան Կ.,** Ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը տավուշցիների կենցաղում 1940-1960 թթ. // Տավուշ, նյութական և հոգևոր ժառանգություն, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, 2009, Իջևան, էջ 13-18:

21. **Բազեյան Կ.,** Արհեստն ու արհեստավորը հայկական հեքիաթներում // «Ոսկե դիվան» հեքիաթագիտական հանդես, պր. 1, Եր., 2009, էջ 37-42;

22. **Բազեյան Կ.,** Կարսի արհեստներն ըստ Ատրպետի «Ինչ ժառանգեցինք» ձեռագիր աշխատություն // Գիտական աշխատություններ, ՇՀՀԿ, հ. 9, Գյումրի, 2007, էջ 42-46; նույնի՝ Դերձակությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստների համակարգում // Գիտական աշխատություններ ՇՀՀԿ, հ. 12, Գյումրի 2009:

23. **Բազեյան Կ.,** Գեղարվեստական գործվածքը XX դա-

րանկզբի քաղաքային բնակարանի ներսույթում, Եր., Զ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, Եր., 2009, էջ 20-25:

24. **Բազեյան Կ.,** Գործվածքն ու դրա հետ կապված արհեստները հայոց մեջ (XIX– XX դդ.) // Հայ ժողովրդական մշակույթ. XV, Ավանդականն ու արդիականը հայոց մշակույթում, Եր., 2010, էջ 407-416:

25. **Բազեյան Կ.,** Հայկական ասեղնագործ գորգերը // Հայոց գորգագործական մշակույթը, Հանրապետական I գիտաժողով, նյութերի ժողովածու, Եր., 2011, էջ 25-31:

26. **Բազեյան Կ.,** Վասպուրականի ասեղնագործության առանձնահատկությունները // Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք 1, Վան, 2013, Եր., էջ 280-288:

27. **Բազեյան Կ.,** Հայկական ասեղնագործ ժանյակի նոր մեկնաբանը // Լենա Գորգինյան. Հայկական ասեղնագործություն, Եր., 2013, էջ 14-25:

28. **Բազեյան Կ.,** Հայկական ավանդական արհեստների ուսումնասիրության շուրջ // Ավանդականն ու արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Եր., 2014, էջ 188-194:

29. **Բազեյան Կ.,** Հայկական ավանդական արհեստների ուսումնասիրության շուրջ // Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, հայ ժողովրդական մշակույթ, XVI (Դերենիկ Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Եր., 2014, էջ 188-194:

30. **Բազեյան Կ.,** Օձ վիշապը XVIII-XIX դդ. Հայկական ասեղնագործության մեջ. Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, Եր., 2019, էջ 324-334:

31. **Բազեյան Կ.,** Արհեստներն ու տնայնագործությունը

Վան-Վասպուրականում // «Հանդէս ամսօրեայ», 2020, Վիեն-նա, թիւ 1-12, էջ 383-410:

32. **Բազեյան Կ.,** Շիրակի գեղարվեստական գործվածքը XIX դ. վերջին – XX դարասկզբին // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գի-տական աշխատություններ», Հ. 24, պր. 3, Գյումրի, 2021, էջ 204-211:

33. **Բդոյան Վ.,** Երկրագործական մշակույթը Հայաստա-նում, Եր., 1972:

34. **Բդոյան Վ.,** Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվա-գիծ), Եր., 1974, էջ 54-57:

35. **Գայայան Հ.,** Հայկական գորգագործությունը Ռումի-սելջուկյան սուլթանությունում (XIII–XIV դդ.) // ՊԲՀ, 1977, 1, էջ 168-176:

36. **Գևորգյան Ա.,** Արհեստները ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում, Եր., 1978:

37. **Դավթյան Ս.,** Հայկական ասեղնագործություն, Եր., 1972:

38. **Դավթյան Ս.,** Հայկական ժանյակ, Եր., 1966:

39. **Դավթյան Ս.,** Հայկական կարպետ, Եր., 1975:

40. **Դավթյան Ս.,** Նոր նյութեր հայկական գորգագործութ-յան վերաբերյալ // ՊԲՀ, 1977, 3, էջ 266-268:

41. **Եսայան Ստ.,** Ուրարտական ոսկերչական արվեստը // ՊԲՀ, 2003, թիվ 3, էջ 215-228 (ռուս.):

42. **Թաղևոսյան Ա.,** Դարբինը հայոց ծիսակարգում (պատ-մաազգագրական ուսումնասիրություն) // ՀԱԲ, գ. 23, Եր. 2007, էջ 101-183:

43. **Թաղևոսյան Ա.,** Արհեստներ և տնայնագործություն, Ոչ նյութական մշակութային ժառանգություն. դասակարգում ու չափորոշիչները, Եր., 2009, էջ 100-113:

44. **Թառայեան Ս.,** Հայ ժողովրդի արհեստագործությունը // ԱՀ, գ. Գ, № 1, Թիֆլիս, 1898, էջ 3-71:

45. **Թեմուրճյան Վ.,** Գորգագործությունը Հայաստանում, Եր., 1955:

46. **Թեմուրճյան Վ.,** Գամիրքի հայերը (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն) // ՀԱԲ, գ. 1, Եր., 1970, էջ 43-70:

47. **Լալայան Ե.,** Տնայնագործությունը Վասպուրականում, ԱՀ, գ. XX, Թիֆլիս, 1914, էջ 189-215:

48. **Լիսիցյան Ստ.,** Ազգագրական հարցարան, Եր., 1946, էջ 25-27:

49. **Լիսիցյան Ստ.,** Զանգեզուրի հայերը, Եր., 1969, էջ 147-152:

50. **Խաչատրյան Ժ.,** Կահույքագործությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. II – մ.թ. II դդ.) // ՊԲՀ, 1992, թիվ 2-3, էջ 160-174:

51. **Խաչիկյան Լ.,** Երզնկայում 1280 թ. կազմակերպված «Եղբայրությունը» // «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, Եր., 1951, № 12:

52. **Խառատյան Ա.,** Կ.Պոլսի հայ արհեստավորականառևտրական էսնաֆը (XV-XVIII դդ.) // ՊԲՀ,3, էջ 47-62:

53. **Խնկիկյան Օ.,** Արհեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, // Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 9, Եր., 1977:

54. **Կարա-Մուրզա,** Ծրագիր տնայնագործության վերաբերյալ նյութեր հավաքելու, ԱՀ, գ. XII, Թիֆլիս, 1905, հավելված, էջ 3-32:

55. Հին Հայաստանի ոսկին (Ք.ա. III հազ. – XIV դ. Ք.հ.), Եր., 2007:

56. **Հովհաննիսյան Ա., Պողոսյան Ա., Խաչատրյան Ա.,** Հայոց տնայնագործություն և արհեստներ. բնութագրական տեղեկատու, մանածագործություն, ջուլհակություն, գորգագործու-

թյուն և կարպետագործություն, մաղագործություն. մեթոդական ձեռնարկ, Եր., 2002:

57. **Հոֆրիխտեր,** Հայկական գորգեր // Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1937, էջ 155-190:

58. **Նաղաշյան Հովի.,** Փայտարվեստը, Եր., 1974:

59. **Պետրոսյան Հ.,** Ոսկին հայ միջնադարյան աշխարհըն-կալման համակարգում // Հին Հայաստանի ոսկին, Եր., «Գի-տություն», 2007, էջ 59-69:

60. **Պողոսյան Ա.,** Հայոց գորգագործական մշակույթը (ՊԱՌԻ), պ.գ.թ. գիտակա աստիճանի հայցման ատենախոսու-թյան սեղմագիր, Եր., 2003:

61. **Պողոսյան Ա.,** «Խնձորեսկ» խմբի մի տիպի գորգերի ծագման ու արեալային տարածման հարցի շուրջ // «Հայ ժո-ղովրդական մշակույթ», XV: Ավանդականը և արդիականը հա-յոց մշակույթում, Եր., 2010, էջ 400-406:

62. **Պողոսյան Ա.,** Գորգի ծիսապաշտամունքային նշանա-կության առթիվ // ՊԲՀ, 2000, 1, էջ 175-184:

63. **Պողոսյան Ա.,** Հայաստանում գորգագործության ծագ-ման հարցի շուրջ // ՊԲՀ, 2001, 2, էջ 236-250:

64. **Պողոսյան Ա.,** Պազիրիկ գորգի ծագումնաբանության մասին «Էջմիածին», 2008, № 12, էջ 63-79:

65. **Սամուելյան Խ.,** Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 2, Եր., 1941:

66. **Սեղբոսյան Կ.,** Տնայնագործության և արհեստների դասակարգման հարցի շուրջ // Հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված 1984-1985 թթ. ազգագրական և բանա-գիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումա-րին, թեզիսներ, Եր., 1987:

67. **Սեղբոսյան Կ.,** Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում

ՀԱԲ, գ. 6, Եր., 1974, էջ 159-252:

68. **Վարդանյան Վ.,** Արհեստագործության զարգացումը Վասպուրականում IX–X դարերում // ՊԲՀ, 1989, թիվ 3, էջ 37-47:

69. **Аганян Г.Т.,** Оружейное дело // Армяне, Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 174-177.

70. **Аракелян Б.,** Клад серебрянных изделий из Эребуни // СА, 1971, № 1, с. 143-158.

71. **Аракелян Б.,** Очерки по истории искусства Древней Армении (VI в. до н.э. – III в. н.э.), Ер., 1976.

72. **Арутюнов В.,** К вопросу о градостроительной культуре Древней Армении (III в. до н.э. – II в. н.э.) // Известия АН общест. науки, 1955, № 9, с. 43-66.

73. **Ахвердов Ю.,** Тифлисские амкары, Тифлис, 1883.

74. **Базеян К.Р.,** Ткачество и рукоделие // Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 186-198.

75. **Вардумян Д., Еремян С., Карапетян Э., Лисициан С.,** Армяне // Народы Кавказа, т. II, М., 1962.

76. **Исаев М.,** Ковровое производство Закавказья, 1932, Тифлис.

77. **Калантарян А.А., Агаян Г.Т.,** Ювелирное дело // Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 179-185.

78. **Кушнарева К.,** Ювелирная мастерская древнего Двина // IV международный симпозиум по армянскому искусству, Ер., 1985, с. 161-162.

79. **Лисициан С.,** Очерки этнографии дореволюционной Армении // КЭС, вып. 1, М., 1955.

80. **Лисициан С.,** Домашние промысли и ремесла // Народы Кавказа, т. 2, М., 1962, с. 472-478.

81. **Овсепян А.А.,** Гончарство // Армяне, М., 2012, с. 162-168.

82. **Погосян А.А.,** Ковроделие. Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 198-204.

83. **Пиотровский Б.,** Искусство Урарту. VIII-VI вв. до н. э., М.-Л., 1962.

84. **Саркисян Е.,** Гончарное искусство Армении, Ер., 1978.

85. **Тадевосян А.З.,** Кузнечное дело // Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 2012, с. 169-173.

86. **Якобсон А.,** Армянские хачкары, Ер., 1986.

Բ. Լրացուցիչ

1. **Ալիշան Ղ.,** Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

2. **Առաքելյան Բ.,** Ապրանքային արտադրության և արհեստագործության տեխնիկայի զարգացումը Հայաստանում IX–XIII դարերում // ՊԲՀ, 1959, 2-3, էջ 97-107:

3. **Ավագյան Ս.,** Արճակ // ՀԱԲ, գ. 8, Եր., 1978, էջ 30-34:

4. **Ավանեսյան Լ.,** Գորգի ծագումը և ծիսական կիրառությունը // «Հայ ժողովրդական մշակույթ», XV. Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Եր., 2010, էջ 389-393:

5. **Բարխուդարյան Ս.,** Հայկական միջնադարյան ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ, Եր., 1963:

6. **Բարխուդարյան Վ.,** Նոր Նախիջևանի համքարությունները // ԲԵՀ, 1968, թիվ 1, էջ 110-120:

7. **Գևորգյան Գ.**, Ղզլար // ՀԱԲ, գ. 10, Եր., 1980 էջ 27-30:

8. **Գևորգյան Գ.,** Չնքուշ և կաշեգործությունը // «Բազմավէպ» թիվ 9-12 (սեպտեմբեր-դեկտեմբեր), էջ 255-257:

9. **Գազանյան Ս.,** Թրանսիլվանիո հանգուցավոր գորգերը և անոնց ծագման հարցը // ՊԲՀ, 1965, թիվ 1, էջ 262-268:

10. **Խառատյան Ա.,** Կ. Պոլսի հայ արհեստավորականառևտրական էսնաֆը (XV-XVIII դդ.), // ՊԲՀ, թիվ 3, էջ 47-60:

11. **Խառատյան Ա.,** Ջմյուռնահայության առևտրատնտեսական կապերը իտալական քաղաքների հետ (XV– XIX դդ.) // ՊԲՀ, 1977, թիվ 1, էջ 57-66:

12. **Խառատյան Ա.,** Ջմյուռնիայի հայ վաճառականությունը միջազգային առևտրում (XVII– XVIII դդ.) // ՊԲՀ, 1989, թիվ 3, էջ 66-80:

13. **Կարա-Մուրզա Հ.,** Տնայնագործների ժողովը // ԱՀ, գ. VII-VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 513-517:

14. **Կարապետյան Ե.,** Սասուն (ազգագրական նյութեր), Եր., 1963, էջ 33-40:

15. **Հակոբյան Գ.,** Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 144-159:

16. **Համբարյան Ա.,** Արհեստները Արևմտյան Հայաստանում XIX դ. վերջին քառորդում և XX դ. սկզբին // «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, 1965, թիվ 12:

17. **Հովսեփյան Հովհ.,** Ղարադաղի հայերը, I (Ազգագրություն), Եր., 2009, էջ 253-260:

18. **Հմայակյան Ս., Գրեկյան Ե.,** Վանը հնադարում (Տուշպա, Տուրուշպա, Տոսպ) // ՊԲՀ, 2010, թիվ 3, էջ 3-19:

19. **Ղանալանյան Ա.,** Ճարտարապետության և քարի արվեստագործության արտացոլումը հայ բանահյուսության մեջ // ՊԲՀ, 1979, թիվ 3, էջ 62-79:

20. **Մաթևոսյան Կ.,** Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ // ՊԲՀ, 2008, թիվ 3, էջ 3-30:

21. **Նահապետյան Ռ.,** Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը. պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, Եր., 2004, էջ 38-39:

22. **Պետոյան Վ.,** Սասնա ազգագրությունը, Եր., 1965, էջ 141-175:

23. **Պողոսյան Ս.,** Հայկական զարդահամալիրների առանձնահատկությունները. ավանդույթներ և նորույթներ // «Հայ ժողովրդական մշակույթ» XV: Ավանդականն և արդիականը հայոց մշակույթում, Եր., 2010, էջ 428-443:

24. **Ջրաղացպանյան Ա.,** Միջնադարյան Հայաստանի բաղնիքները և նրանց ջերմատեխնիկական առանձնահատկությունները // ՊԲՀ, 1968, թիվ 3, էջ 241-248:

25. **Վարդանյան Ս.,** Վանը միջնադարից մինչև XX դարի սկիզբը // ՊԲՀ, 2010, թիվ 3, էջ 20-33:

26. **Аганян Гр.,** Оружейное дело // «Армяне», М., 2012, с. 174-178; **Аганян Гр., Калантарян А.,** Ювелирное дело // «Армяне», М., 2012, с. 178-184.

27. **Аракелян Б.,** Арташат I, Ер., 1982.

28. **Аракелян Б., Караханян Г.,** Гарни 3. Результаты раскопок 1949-1956 гг., Ер., 1958.

29. **Аракелян Б.,** Скульптура в Древней Армении (VI в. до н.э. – III в. н.э.) // ՊԲՀ, 1969, № 1, с. 43-68.

30. **Арутюнян В.,** Город Ани, Ер., 1964.

31. **Базеян К.,** Вышитые надписи в армянском вышивании // Межд. конф., посвящ. 1600-летию изобретения армянской письменности. Сб. докл., Ер., 2006, с. 377-384.

32. **Базеян К.,** Ткачество и рукоделие // «Армяне», Серия «Народы и культуры, М., 2012, с. 185-197.

33. **Верховская А.,** Текстильные изделия из раскопок Кармир-Блура // Кармир-Блур, III, Результаты работ 1951-1953 гг., Ер., 1955.

34. **Вермишев Х.,** Экономический быт государственных крестьян в Ахалцихском и Ахаркалакском уездах Тифлисской губернии // Материалы для изучения экономического быта го-

сударственных крестьян Закавказского края, т. III, Тифлис, 1886, с. 234-237.

35. **Егиазаров С.,** Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи, Казань, 1891.

36. **Кушнарева К.,** Древнейшие памятники Двина, Ер., 1977.

37. **Кушнарева К.,** Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э., СПб., 1993.

38. **Маргграф О.,** Очерк кустарных промыслов Кавказа, СПб., 1913.

39. **Пиралов А.,** Кустарная промышленность Закавказских республик // Статистико-экономический сб., Тифлис, 1925, с. 371-401.

40. **Пралов А.,** Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, СПб., 1913.

41. Промыслы // Армяне. Серия «Народы и культуры, М., 2012, с. 162-204.

ԹԵՄԱ 5. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱԴՐԱՄԻՋՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՐՄԱՐԱՆՔՆԵՐԸ: ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ:

5.1. Ժողովրդական փոխադրամիջոցները որպես սոցիալ-մշակութային ֆենոմեն:

Հարցի պատմաազգագրական ուսումնասիրության գիտաճանաչողական և գործառութային նշանակությունը ազգագրական գիտության մեջ: Պատմահամեմատական, տարածքային աշխարհագրական գոտիական տիպաբանական ուսումնասիրության հիմնախնդիրը հայ ազգաբանական գիտության մեջ: Լ. Պետրոսյանի, Վ. Բդոյանի և այլոց ուսումնասիրությունների արդյունքները: Փոխադրության, հաղորդակցության և կապի ժողովրդական միջոցների դերը և տեղը ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի առաջընթացի գործում, ընդհանուրը և առանձնահատուկը էթնիկ մշակույթների համալիրներում, ազգային ավանդույթներն ու զարգացման միտումները:

Հայաստանում փոխադրության, հաղորդակցության և կապի ժողովրդական միջոցների ձևավորման և զարգացման հիմնական պատմական փուլերը, բնաէկոլոգիական, սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական նախադրյալները:

Հայկական լեռնաշխարհը որպես գրաստային ու լծկանանվային փոխադրամիջոցների բնօրրաններից մեկը: Հայկական փոխադրամիջոցները որպես առաջավորասիականի տեղական առանձնահատկություններով տարբերակ: Ցամաքային փոխադրամիջոցները ըստ զարգացման փուլերի, մարդը հետիոտն՝ շալակով, ուսելով, թևատակին, գրկած, գլորելով,

գլաններով, քաշաններով, գրաստային բարձկան ու հեծկան փոխադրամիջոցներ, լծկան սահքային և անիվային տարատեսակներով: Գերաններ, ջրաղացքար, ձիթհանքի քար, տեղափոխելու ձևերը: Նոր փոխադրամիջոցներ. էշի սայլակ, ձիու սայլակ, կառք և այլն:

Ջրային փոխադրամիջոցներ. լաստեր, մակույկներ, նավակներ: Դրանց տեսակները, պատրաստման և օգտագործման եղանակներն ու հմտությունները, արեալային առանձնահատկությունները, տարածվածությունն ու պահպանվածությունը Հայաստանի տարբեր վայրերում: Ազգային ավանդույթները կապված ջրային փոխադրամիջոցների հետ:

Փոխադրության սարքերն ու հարմարանքները: Բարձելու, կապելու եղանակներն ու ձևերը որպես մարդու աշխատանքային գործունեության և ստեղծագործական հմտությունների արգասիք: Համետագործությունն ու թամբագործությունը, անվագործությունը, սայլագործությունը, արհեստագործական հմտություններն ու արեալային առանձնահատկությունները: Ծիսական սովորույթների պահպանվածության դրսևորումները դրանցում:

5.2. Հաղորդակցության և կապի ավանդական միջոցները:

Հաղորդակցության և կապի ժողովրդական միջոցները որպես սոցիոմշակութային տարր, դրանց տեղը կենսապահովման մշակույթի համակարգում: Հաղորդակցության ազդանշանային կապի միջոցները, դրանց ուսումնասիրությունը հայ ազգաբանական գիտության մեջ (Վ. Հարությունյան, Հ. Մանանդյան, Ստ. Լիսիցյան, Լ. Պետրոսյան և ուրիշներ):

Հաղորդակցության միջոցները հայոց մեջ և դրանց նշանակությունը մշակութային գործընթացներում: Ճանապարհ-

ներ, կամուրջներ, գետանցներ, քարավանատներ, լեռնանցքներ: Հայոց հաղորդակցության միջոցների մշակույթի բնորոշ գծերը պատմական տարբեր դարաշրջաններում: Հայաստանը որպես ներքին և տարանցիկ ճանապարհների խիտ ցանցով պատված երկրամաս և կարևորագույն ճանապարհների խաչաձևման բանուկ հանգուցակետ, բնաշխարհագրական, տնտեսական, ռազմաքաղաքական և մշակութային գործոնների հարաբերակցության հարցը: Հաղորդակցության միջոցները և հայոց ազգային մշակույթի զարգացման գործընթացները:

Տեսողական և լսողական միջոցներ: Տեսողական կապի միջոցներ. դիտարաններ՝ աշտարակներից, բնական բարձունքներից, սարերի գագաթներից և այլ տեղերից ցուցադրվող ազդանշաններ: Տեսողական ազդանշաններ. կրակ, ծուխ, ձեռքերի շարժումներ, ծառերի ու ժայռերի վրա պայմանական նշաններ գծելը, քարերին պայմանական դիրք տալը, ձողեր վարսելը, հագուստը թափահարելու, ձեռքի մահակը շարժելու ձևերը, ճրագներ ու մոմեր, աչքով անելու միջոցով միտք արտահայտել, լեզու հանելու ձևերով բառեր ասել, ձեռքի շարժումներ, ոտքի շարժումներ, աչքերի, բերանի, լեզվի շարժումներ, միրուքը, բեղերը բռնելը և այլն: Լսողական ազդանշաններ. բացականչություններ, սուլոցներ (բերանով, սուլիչներով), զանգահարման եղանակներ, թռչունների և կենդանիների ձայներ հանելը (աղավնի, արագիլ, կատու, շուն, արծիվ, բու, շնագայլ, աղվես, գայլ և այլն), թմբուկներով, նվագով (զուռնա, շվի, դուդուկ), պղնձամաններով, տակառներով, դույլերով, հրացանաձգությամբ, քար նետելով և այլ միջոցներով ձայն տալը, հարևանների կից պատերի պատուհաններից լուր հաղորդելը (ակնատ), դռան զարկանի պայմանական զարկերը, նվագի եղանակներով ձայն տալը, մունետիկների միջո-

ցով հայտարարություններ անելը, ժողով կանչելու ձևերը, բարձր տեղում կանգնելով հայտարարություններ անելը և այլն: **Շոշափման նշաններ.** ձեռքը սեղմելը, ափի մեջ քորելը, ոտքով ոտքը սեղմելը, մարմնով՝ ուսով, թևով, կողքով, ծնկով հպվելը և այլն: **Սուրհանդակներ.** ընտանեկան լուրեր հաղորդելու համար հասարակության ռազմական, քաղաքական, համայնքային-տնտեսական նշանակության լուրեր տեղ հասցնելու համար: Լուրի ճշտությունը հաստատող առարկաներ (անձնական ճանաչված իր, նամակ, գավազան և այլն):

Ճանապարհներ, կամուրջներ, իջևանատներ: Փոխադրության և կապի միջոցների հետ կապված հավատալիքներ: Տրանսպորտի և կապի ժամանակակից միջոցները:

Գրականություն

Ա. Հիմնական

1. **Բդոյան Վ.,** Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Եր., 1974, էջ 58-65:

2. **Բդոյան Վ.,** Տեղափոխման մոռացված ձևեր // «Լրաբեր» ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1972, N10:

3. **Թումանյան Բ.,** Օրվա սկիզբն ու մասերի բաժանումը հին և միջնադարյան Հայաստանում // ՊԲՀ, 1966, № 3, էջ 229-233:

4. **Լիսիցյան Ստ.,** Ազգագրական հարցարան, Եր., 1946 էջ 28-30:

5. **Լիսիցյան** Ստ., Զանգեզուրի հայերը, Եր. 1969, էջ 182-184:

6. **Մանանդյան Հ.,** Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Եր., 1936, էջ 224-231:

7. **Պետրոսյան Գ.,** Երկարության չափերը հին հայկական աղբյուրներում ու դրանց նոր մեկնաբանությունը // ՊԲՀ, 1970,

թիվ 3, էջ 215-228:
8. **Պետրոսյան Գ.** «Մղոնաչափք» և «Աստղաբաշխական երկրաչափություն» աշխատության հարցի շուրջ // ՊԲՀ, 1972, 4, էջ 200-208:
9. **Պետրոսյան Լ.,** Էջեր Հայաստանի փոխադրամիջոցների զարգացման պատմությունից // ՊԲՀ, 1966, 3, էջ 203-214:
10. **Պետրոսյան Լ.,** Հաղորդակցության ազդանշանային կամ պայմանական միջոցները հայերի մեջ // ՊԲՀ, 1968, թիվ 3:
11. **Պետրոսյան Լ.,** Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներն ըստ մատենագրության //ԼՀԳ, 1968, թիվ 9:
12. **Պետրոսյան Լ.,** Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցները (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), ՀԱԲ, հ. 6, Եր., 1974:
13. **Պետրոսյան Լ.,** Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղերսները, // ՀԱԲ, հ. 22, Եր., 2007, էջ 241-255:
14. **Վարդանյան Ռ.,** Երկարության և հողի մակերեսի չափման համակարգերը Հայաստանում, Եր., 1969:
15. **Վարդանյան Ռ.,** Ճանապարհաչափերն Անդրկովկասում XIX դ. // 1978-1979 թթ. Ազգագրական և բանահյուսական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները, Զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1980:
16. **Վարդանյան Ռ.,** Չափեր և կշիռներ // Հայ ժողովրդի պատմություն հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր. 1984, էջ 549-552:
17. **Վարդանյան Ռ.,** Օրավարը որպես հողի մակերեսի չափի միավոր // ՊԲՀ, 1968, թիվ 2, էջ 191-196:
18. **Акопян Г.,** Древняя Армения в торговле Запада с Востоком (первые века нашей эры) // СА, 1904, № 2, с. 70-90.
19. Армяне. Серия «Народы и культуры», М., 1912, с. 150-

161.

20. **Варданян Р.,** Системы мер длины и поверхности земли в Армении (Историко-этнографическое изучение), автореф, канд. дис., Ер., 1970.

21. **Есаян С.,** Из истории колесного транспорта древней Армении // ՊԲՀ, 1960, № 3.

22. **Лисициан Ст.,** Средства передвижения и транспорта // КЭС, М., 1955, № 1, с. 200-201.

23. **Лисициан Ст.,** Средства передвижения и транспорта // «Народы Кавказа», т. 2, М., 1962, с. 478-485.

24. **Манандян Я.,** О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ер., 1954.

25. **Петросян Л.,** Армянские народные сухопутные средства передвижения // КЭС, т. V, М., 1972.

Բ. Լրացուցիչ

1. **Գևորգյան Գ.,** Ղզլար // ՀՍԲ, գ. 10, Եր., 1980, էջ 30-32:

2. **Ժամկոչյան Բ.,** Հայնի, Պեյրութ, 1952, էջ 31-32:

3. **Կարապետյան Ե.,** Սասուն (Ազգագրական նյութեր), Եր., 1963, էջ 43-46:

4. **Հարությունյան Վ.,** Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Եր., 1960:

5. **Հովսեփյան Հովհ.,** Ղարադաղի հայերը, I, Ազգագրություն, Եր., 2009, էջ 260-266:

6. **Մանանդյան Հ.,** Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Երկեր, Ե., Եր. 1984, էջ 78-219:

7. **Մանանդյան Հ.,** Հին Հայաստանի ճանապարհները // «Տեղեկագիր» գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Եր., 1931,

թիվ 5:
8. **Նահապետյան Ռ.,** Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2004, էջ 39-42:
9. **Պետոյան Վ.,** Սասնա ազգագրությունը, Եր., 1965, էջ 275-288

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ա) Հայերեն

ԱՀ – Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս

ԱՇՊՊԹ – Աշխատություններ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի, Երևան

ԲԵՀ – Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան

ԲՀԱ – Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան

ԷԱԺ – Էմինյան ազգագրական ժողովածու, Վաղարշապատ-Մոսկվա

ԼՀԳ – Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան

ՀԱԲ – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, Երևան

ՊԲՀ – Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան

բ) ռուսերեն

АН – Академия наук

АЭФ – Армянская этнография и фольклор. Материалы и исследования. Ереван

ВОН – Вестник общественных наук Академии наук Армянской ССР

ИАН – Известия Академии наук Армянской ССР. Общественные науки, Ереван

ИКИАИ – Известия Кавказского историко-археологического института. Тифлис

ИФЖ – Историко-филологический журнал Академии наук Армянской ССР, ныне Национальной академии наук Республики Армения. Ереван

МИЭБГКЗК – Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис

РАЕ – Российский археологический ежегодник. Москва

СА – Советская археология. Москва

СМИЭБГКЗК – Свод материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис

СЭ – Советская этнография. Москва

ТГИМА – Труды Государственного исторического музея Армении. Ереван.

ЭО – Этнографическое обозрение. Москва

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մեթոդական դիտարկումներ 3
Դասընթացի կրթական վերջնարդյունքը 4
Դասավանդման և ուսումնասիրության ձևերն ու մեթոդները . 5
Գնահատման մեթոդները և չափանիշները 6
Դասընթացի բովանդակությունը 8
ԹԵՄԱ 1. Հայոց ավանդական և ժամանակակից արտադրական մշակույթը: Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 10
1.1. Հայկական լեռնաշխարհը որպես երկրագործական մշակույթի հնագույն կենտրոն.. 10
1.2. Բուսահավաքչությունը և դրա դերը երկրագործության առաջացման գործում.. 10
1.3. Արորագութանային երկրագործություն 12
1.4. Վարուցանքի ավանդական համակարգը հայոց մեջ, դրա մերօրյա դրսևորումները 13
1.5. Բերքահավաքի և կալսող գործիքների ավանդական տեսակները, տիպաբանությունը և աշխատաեղանակները... 15
1.6. Այգեգործությունը, խաղողագործությունը, գինեգործությունը Հայաստանում (ավանդույթ և արդիականություն) 17
1.7. Արորագութանային երկրագործության ավանդական համագործակցության ձևերը հայոց մեջ................................... 20
1.8. Ջիթհանության մշակույթը Հայաստանում 20
1.9. Երկրագործական պաշտամունքի տարեշրջանը.............. 20
Գրականություն.. 22

ԹԵՄԱ 2. Անասնապահական մշակույթը Հայաստանում 35
2.1. Հայկական լեռնաշխարհը որպես անասնապահական մշակույթի հնագույն կենտրոն......35
2.2. Անասնապահության ավանդական ձևերը և աշխատանքի կազմակերպման հնավանդ սկզբունքները հայոց մեջ......36
2.3. Անասնապահության հաջողությունն ապահովող ժողովրդական հավատալիքների համակարգը......38
Գրականություն......38
ԹԵՄԱ 3. Յուրացնող և օժանդակ տնտեսաձևերը հայոց մեջ......43
3.1. Հավաքչությունը որպես յուրացնող տնտեսաձև, դերը և նշանակությունը անցյալում և ներկայում......43
3.2. Որսորդություն......44
3.3. Շերամապահություն......45
3.4. Մեղվապահություն......46
3.5. Ձկնորսություն......47
3.6. Թռչնաբուծություն......47
Գրականություն......48
ԹԵՄԱ 4. Տնայնագործական և արհեստագործական մշակույթը հայոց մեջ......51
4.1. Հայոց ավանդական տնայնագործական մշակույթ......51
4.2. Քաղաքային արհեստներ......53
4.3. Համքարական կազմակերպությունները քաղաքներում, դրոշները և սովորությունները......55
4.4. Տնայնագործության ու արհեստագործության առնչվող ծեսեր և սովորույթներ......55
4.5. Փոխանակությունն ու առևտուրը հայոց գյուղական տնտեսական կյանքում......56
4.6. Հաշիվ և չափեր......57
Գրականություն......58

ԹԵՄԱ 5. Ժողովրդական ավանդական փոխադրամիջոցներն ու հարմարանքները: Հաղորդակցության և կապի միջոցները.....................................70
5.1. Ժողովրդական փոխադրամիջոցները որպես սոցիալ-մշակութային ֆենոմեն..70
5.2. Հաղորդակցության և կապի ավանդական միջոցները......71
Գրականություն...73

ՌԱՖԻԿ ԱՄՔԱՆԱԶԻ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Ուսումնամեթոդական ուղեցույց-ծրագիր

ՀԱՅՈՑ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ

Մասնագիտական դասընթացի

Հրատ. պատ. խմբագիր՝ Լ. Հովհաննիսյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հովակիմյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 24.11.2022:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Տպ. մամուլը՝ 5.125:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2022
publishing.ysu.am